

Mezi kladivem a kovadlinou

Maxim Gorkij

Ivana Ryčlová

Maxim Gorkij – málokterá postava z dějin ruské literatury minulého století vyvolává tolik emocí. Žádný ze spisovatelů nebyl tak usilovně kanonizován jako Maxim Gorkij, aby zaujal v sovětské historii a literatuře to místo, které mu určil Stalin a které zůstalo v podstatě nezměněno i poté, co byl Stalinův kult zkritizován Chruščovem. U žádného sovětského spisovatele nebyl zároveň tak monstrózně zdeformován jeho lidský a tvůrčí obraz.¹ Kdo byl tedy Maxim Gorkij? Poměrně výstižně a nikoli náhodou přirovnal jeden z Gorkého biografů spisovatelův status k pozici „mezi kladivem a kovadlinou“.² Stejnomený pětisvazkový román Friedricha Spielhagena,³ německého spisovatele, který věřil, že společenské reformy mohou uskutečnit idealizovaně vidění intelektuálové, Gorkij přečetl s největší pravděpodobností již v raném mládí. Být „mezi kladivem a kovadlinou“ se stalo jedním ze spisovatelových oblíbených rčení. Potřeboval-li obrazně vyjádřit, že situace je nadmíru komplikovaná, že se někdo nachází pod dvojnásobným tlakem, z něhož není východiska, často tato okřídlená slova používal.

Legend a mýtů o Gorkém existuje nepřeborné množství. Od krajních interpretací nedávných let, v nichž byl Gorkij (především díky obrazu vytvořenému Alexandrem Solženicynem) líčen jako opěvovatel gulagu, až po zobrazování Gorkého Stalinovy oběti. Obě tyto krajnosti, nezřídka s příděchem senzace, deformují pohled a odvádějí od skutečnosti. Maxim Gorkij nebyl přesvědčeným stalinistou, ale ani bojovníkem se Stalinovou diktaturou. Byl však jedním z mála lidí, kteří s diktátorem, když se po Leninově smrti roku 1924 dostal k moci, udržovali osobní kontakty. Gorkého vztah ke Stalinovi, lze-li takto nazvat styky, v nichž motivy obou stran jsou účelové, byl ve své podstatě jakýmsi pokračováním spisovatelovy v mnoha ohledech materialistické a pragmatické taktiky být zadobře s tím, kdo stojí v čele státu. Bez Leninovy, později Stalinovy ochrany a přízně by v podmínkách nového režimu jen stěží mohl počítat s realizací jakékoli kulturně-vydavatelské činnosti. To spisovatel Gorkého formátu, tak bohatých tvůrčích a duchovních zájmů, pochopil. Proto přijal všechny „podmínky hry“ Leninova nástupce. Na kontakty na nejvyšší úrovni byl zvyklý, stejně jako na jistou formu ochrany své osobnosti, již nebylo nikdy upíráno právo polemizovat. Stěží mohl

¹ Odmítání dogmat a schémat, která byla vlastní sovětské literární vědě a historii, vyústilo ve snahu o nový pohled na složitou a protikladnou postavu Maxima Gorkého jako spisovatele, myslitele, člověka své doby. Výčet stovek sovětských, ruských i zahraničních publikací na toto téma a jejich kritický rozbor v rozsahu poznámky k této stati není možný. Jen samotné utřídění a kategorizace revidovaných a nově publikovaných historických dokumentů, korespondence, literárněhistorických a literárněvědných studií by vydaly na objemnou knihu. Zevrubnou představu o stavu ruské i zahraniční gorkovské literární vědy a historie na přelomu 20. a 21. století podává např. Ljudmila Spiridonovová v závěru své publikace *M. Gorkij: Novyj vzgljad* (Moskva, IMLI RAN 2004, s. 218–232). V posledních dvou desítkách let byly přehodnoceny mnohé gorkovské axiomy. Tímto hlediskem byl také motivován výběr pramenů použitých k této stati (jejich přehled je zařazen za textem). Stať volně navazuje na biograficky laděný dvojdílný portrét spisovatele, který byl otištěn na jaře loňského roku v časopise *Proglas*, příloze brněnské *Revue Politika* (RYČLOVÁ, Ivana: Maxim Gorkij – mýtus a skutečnost. In: *Proglas*, roč. 19, č. 2 a 3 (2008), s. 8–14 a 8–13). Podrobněji česky o literární tvorbě Maxima Gorkého viz např. HRALA, Milan: *Ruská moderní literatura 1890–2000*. Praha, Karolinum 2007.

² *Mohla byste prosím uvést konkrétní odkaz?* BARACHOV, V.S.: *Drama Maxima Gorkogo*. Moskva, IMLI RAN, 2004, s.266.

³ Friedrich Spielhagen (1829–1911) napsal román *Kladivo a kovadlina* (Hamer und Amboss) v roce 1861. Jeho hlavní myšlenkou je požadavek solidarity podnikatelů a dělníků.

tušit, k jak tragickým kolizím tato lehkovážná hra, motivovaná mimo jiné i osobním pohodlím, povede. Sotva mohl předpokládat, že se postupem času v podmínkách stalinského režimu dostane do situace, v níž nebude volby, z níž uniknout mu umožní až smrt.

Velikost Gorkého osobnosti, bohatství jeho tvůrčích a duchovních zájmů, obrovská kulturněorganizační činnost, těžko obsáhnutelné styky téměř se všemi významnými činiteli světového literárního a kulturního dění činí z Maxima Gorkého fenomén. V soukolí stalinského režimu však i tento fenomén dospěl v bolestných srážkách do slepé uličky. Jaká byla cesta, která dovedla někdejšího radikálního odpůrce říjnového převratu do Stalinovy náruče a jaký osud mu v ní byl přichystán, na to se pokusí odpovědět následující text.

Odvržené dítě

Maxim Gorkij, vlastním jménem Aljoša Peškov, se narodil roku 1868 v Nižním Novgorodě. Existuje několik verzí o Gorkého dětství i původu jeho rodičů,⁴ v jednom se však monografie i slovníky shodují: legenda o proletářském spisovateli, který vzešel ze samého dna společnosti, není pravdivá. Otec Maxim Peškov patřil ke středostavovské vrstvě, matka, za svobodna Kaširinová, pocházela z kupecké rodiny. Spisovatelovo dětství však příliš idylické nebylo, spíše plné neradostných událostí – matka považovala Aljošu za příčinu svého nešťastného vdovství a chlapce ve třech letech odložila k prarodičům. Definitivně pak skončilo, když kupecká živnost Kaširinů zkrachovala a matka v roce 1879 podlehla plicní tuberkulóze. Malý Peškov musel opustit školu a začít si sám vydělávat. Bez rodinného zázemí bylo těžké protloukat se životem. Místo vstřebávání vědomostí manuálně pracoval, tak jak to později popsal ve své autobiografické trilogii (*Dětství, Mezi lidmi, Moje univerzity*). Navzdory skutečnosti, že těchto několik tříd bylo jediným formálním vzděláním budoucího spisovatele, dosáhl jako samouk téměř encyklopedických znalostí. Gorkij měl fenomenální paměť, na tom se bez rozdílu shodují všichni, kteří se s ním kdy setkali. Jeho obzor nebyl ohraničen znalostí děl ruských a světových klasiků, živě a velmi intenzivně se zajímal o všechny oblasti lidského poznání; vědu nazýval „nervovým systémem 20. století“.

Nejkrásnější léta života, jež jsme si zvykli označovat jako „bezstarostné mládí“, byla pro budoucího spisovatele permanentním bojem o holou existenci. Bylo to však zároveň období, kdy se toulá po Rusi. Poznává hrubé a nesmírně zaostalé provinciální Rusko a s ním také život nejvíce deklasovaných vrstev, vyděděnců předrevolučního Ruska – bosáků (z ruského *bosjak* – tulák, trhan). Setkává se však také s neuchopitelnou krásou nespoutané ruské krajiny. Aniž to sám tuší, rodí se v něm umělec-romantik, lyrik přírody, jenž pak ve svých raných prózách, obrazně řečeno, lehkými tahy štětce maluje svítání ve stepi, slunce zapadající nad mořem či husté stádo černých mraků před bouří.

Pro literární začátky zvolil Aljoša pseudonym příznačný pro svůj dosavadní život: Maxim Gorkij (Hořký). Pod tímto jménem, ještě jako provinciální novinář, debutoval na počátku devadesátých let povídkou *Makar Čudra* (1892). Nebyl to však jeho jediný pseudonym. Jako novinář a autor břitkých fejetonů odhalujících bolavá místa ruské provincie skrýval svou identitu za jménem Jegudiil Chlamida (pod povídky se ale podepisoval Maxim Gorkij). Vedle publicistiky, která zaznívala z Gorkého pera nebývale sociálně naléhavě,

⁴ O jednotlivých verzích podrobněji viz BARANOV, Vadim I.: *Maxim Gorkij: Podlinnyj i mnimyj*. Moskva, Prosvěščenije 2000, s. 14–19. Autor na základě studia monografií o Gorkém a slovníků vydaných v SSSR i v zahraničí uvádí, že je potřeba důkladné revize pramenů, neboť různorodost variant o původu Gorkého je skutečně extrémní: od verze, že byl „bosákem“ vzešlým z těch nejspodnějších vrstev lidu, jenž se pílí vypracoval, přes středostavovský kupecký původ až po verzi, že pocházel z buržoazního prostředí. Jak v roce 1993 sarkasticky podotkl významný norský filolog Geir Kjetsaa, „v množství nevědění bují nejrůznější legendy, jež znemožňují skutečné pochopení spisovatele“ (citace viz *tamtéž*, s. 19).

napsal v tomto období legendu *Stařena Izergil* (1894), *Píseň o sokolu* (1895), *Píseň o Bouřňákově* (1901) a další díla příznačná tím, že se v nich snoubí alegorická obraznost ruských legend a folkloru s duchem revolučního romantismu.

Jako jeden z vedoucích redaktorů provinčního listu *Samarskaja gazeta* potkává Peškov-Gorkij-Chlamida mladičkou korektorku Jekatěrinu Volžinovou, kterou si po šestiměsíční známosti v roce 1896 bere za ženu. Volžinové bylo osmnáct, Gorkému o deset let více. Z manželství s Jekatěrinou Volžinovou měl Gorkij dvě děti: syna Maxima, jehož smrt, stejně jako později i úmrtí jeho otce, zůstává dodnes plná otazníků, a dceru Káťu, která zemřela v pěti letech. I když nepotrvá dlouho a Gorkij vzplane láskou k jiné ženě, Marii Andrejevové, Jekatěrina Volžinová-Peškovová⁵ zůstane i po jejich rozchodu v roce 1903 až do spisovatelovy smrti jeho jedinou legitimní ženou.

Na popud své nové životní družky, herečky a revolucionářky Marie Andrejevové, *femme fatale* mnoha významných mužů své doby, věnoval Gorkij nemalou část ze svých finančních prostředků, jimiž v té době – již jako uznávaný představitel ruského kulturního života – disponoval, na podporu bolševického hnutí. Světová jeviště tehdy hrála za bouřlivých ovací jeho hry protestující proti nespravedlivému uspořádání života v kapitalistické společnosti (*Měšťáci*, *Na dně*, *Letní hosté*), *Črty a povídky*, próza s bosáckou tematikou, patřily, řečeno současným jazykem, ke čtenářským hitům v Rusku i mimo ně...

První kontakty s ruským revolučním hnutím

Když dojde v lednu 1905 v Petrohradě ke střelbě carské armády do více než stotisícového davu protestujících dělníků, k událostem, které vstoupily do historie jako „krvavá neděle“, je Gorkij jako aktivní účastník dění a autor výzvy „Všem ruským občanům a veřejnému mínění evropských států“⁶ zatčen a na měsíc uvězněn v Petropavlovské pevnosti. Režim má však velmi mírný: vyžádal si papír a tužku, a než byl po měsíci propuštěn na kauci, atmosféru neblahé neděle vtisknul do hry *Děti slunce*. Celý rok 1905 Gorkij navazuje kontakty s revolučním podzemím, publikuje v probolševickém časopise *Novaja žizň*, vydávaném jeho družkou Marií Andrejevovou. Ze spisovatele se tedy stává aktivní účastník revolučních událostí. Aby jasně deklaroval svou stranickou příslušnost, vstupuje do Ruské sociálnědemokratické dělnické strany. Když je v prosinci vládou potlačeno ozbrojené povstání v Moskvě, jehož příprav se Gorkij s Andrejevovou účastnili, hrozí jim oběma zatčení. Aby se mu vyhnuli, opouštějí v roce 1906 společně Rusko a vydávají se do Spojených států.

Atmosféra cesty koresponduje s revolučním zápallem Andrejevové a její houževnatou snahou opatřit další finanční prostředky pro stranickou pokladnu. Putování po USA však zanechalo v Gorkém velmi nepříjemné vzpomínky.⁷ Negativní publicita, která jeho zdejší

⁵ Jekatěrina Volžinová byla velmi silná osobnost. Když došlo mezi ní a Gorkým po šesti letech manželství k rozchodu (nikoli rozvodu), nevzdala se svého oficiálního postavení. Kontaktů s nejvyššími stranickými kruhy využívala po bolševickém převratu pro práci Politického červeného kříže, který se snažil zvrátit osudy nespravedlivě odsouzených. Její politické sympatie byly na úplně jiné straně politického spektra, než by kdo předpokládal u životní družky budoucího „prvního proletářského spisovatele“: patřila k eserům, po revoluci vstoupila do ženské zednářské lóže.

⁶ „Ko vsem russkim graždanam i obščestvennomu mněniu jevropeskich gossudarstv“.

⁷ V rovině soukromé byla Gorkého cesta po USA poznamenána ještě jednou událostí: po dlouhém období beze zpráv z domova přichází 20.8.1906 z Ruska telegram od ženy – zemřela pětiletá dcerka Káťa. Gorkij je zdrcen. „Je mi líto holčičky, ale ještě více Tebe...“ píše v zármutku ženě. (Dopis je datovaný kolem 22.8.1906.) [Tento dopis bývá často citován Gorkého biografy, avšak bez odkazu na pramen, pouze s uvedením přibližného data, kdy byl napsán.](#)

pobyt provázela (mimo jiné byl obviněn z mnohoženství, neboť do amerického tisku pronikly zprávy o tom, že dosud není rozveden), dokonce přiměla spisovatele k návratu do Evropy. Během pobytu ve Spojených státech vytvořil nejen řadu literárních črt a protiamerických pamfletů, ale také politickoagitační román *Matka* (1906), označovaný svého času za vzor socialistického realismu v literatuře.

V pozici emigranta

V Evropě si vybral Gorkij za svůj nový domov slunnou Itálii, konkrétně ostrov Capri (1906–1913). Ten spisovatele okouznil nejen svou krásou, ale měl také vyhovující klima pro léčení jeho tuberkulózy. Díky agilnosti Andrejevové, která patřila k nejbližším spolupracovníkům Vladimira Iljiče Lenina,⁸ se na jaře 1907 v Londýně na sjezdu **Ruské sociálnědemokratické dělnické strany** poprvé setkává s budoucím vůdcem ruské revoluce a dostává se do jeho blízkého okruhu. Ortodoxní marxismus Gorkému však příliš nevyhovoval. Jeho naturelu byly bližší ideje marxismu-„bohostrůjcovství“. Tento směr se snažil interpretovat činnost strany jako aktivitu jakési „nové církve“, přinášející světu „novou víru“ – marxismus, opírající se o „reálného boha“, jímž byl kolektiv proletariátu, který disponuje silou i vůlí, potřebnými k radikální kulturní přeměně světa. Nutno zdůraznit, že bohostrůjcovství jako filozoficko-religiózní směr bylo založeno na odmítání násilných změn společnosti.

Z období Gorkého první emigrace máme k dispozici obsáhlou korespondenci s Leninem, ze které je zřejmé, že mezi budoucím vůdcem ruské revoluce a spisovatelem to jiskřilo, jejich komunikace byla plna emocí, v nichž bychom našli ledacos, jen ne názorovou shodu. „Občas se mi zdá,“ píše Gorkij Leninovi v listopadu 1909, „že každého hodnotíte jen podle toho, jak je pro Vás užitečný – jak se Vám hodí k uskutečnění Vašich cílů, myšlenek, úkolů.“⁹ Snadno se lze domyslet, proč byla tato pasáž odtajněna až v roce 1993. Předtím místo ní publikovali tečky v závorkách s poznámkou „kráceno“. A kráceno bylo všude tam, kde řádky, odstavce, nežádka celé stránky narušovaly stranická dogmata a stereotypy.

V literární tvorbě desátých let Gorkij pokračuje v demaskování společenských poměrů odlehlých míst ruské provincie, pro něž je příznačná kritika maloměšťáctví a sociálního parazitismu. Vznikají tak prózy *Město Okurov* nebo *Život Matveje Kožemjakina*. Aby nastínil krizi předrevoluční společnosti poznamenané nejistotou, obrací se Gorkij znovu k dramatu. Žánrově rozmanité hry *Vassa Železnovová*, *Podivíni*, *Zykovi*, *Falešná mince*, *Stařík* zachycují názorový rozklad v řadách inteligence.

Když je v únoru 1913 u příležitosti tří století vlády Romanovců vyhlášena politická amnestie, Gorkij opouští ostrovní vilu na Capri a vrací se do vlasti. Je však rozčarován. Atmosféra, která jej obklopuje, nezavdává mnoho důvodů k radosti a optimismu, cítí nejistotu a smutek. „Špatně si zvykám – všechno je nějak jednotvárné, žádné slunce, lidé jsou pořád zachmuření, moc se neusmívají a ještě méně se smějí, chodí líně, s nechutí. Pole jsou zarostlá plevellem. Všude spousta opilců. Je to obrovský rozdíl, nevím, jak to vidíš – máš stejný

Já jsem dopis našla ve strojovém přepisu s kopií části rukopisu v zaprášené složce svázaných materiálů o Gorkém v moskevské divadelní knihovně v září 2008. Nevím, jak specifikovat poněkud chaotické materiály (zaprášené složky) tohoto ústavu, nemají je katalogizovány, jak je zvykem v archivech a histor. ústavech. Upravte údaj prosím tedy tak, aby odpovídal zvyklostem vašeho časopisu. In: databáze/složka *Maxim Gorkij*, Archiv knihovny Bibliotéka sojuza téatralnych dějatelej RF, Strastnoj bulvar 10, Moskva. Kopie části rukopisu a strojový přepis.

⁸ Lenin ji díky oddanosti a schopnosti získávat bohaté mecenáše pro subvencování stranické pokladny nazýval *tovařišče Fenomen*.

⁹ Citováno podle: VAKSBERG, Arkadij I.: *Gibel burevestnika: Poslednije dvadcať let*. Moskva, Terra-Sport 1999, s. 10.

pocit...?¹⁰ Tyto řádky čteme na počátku roku 1914 v dopise synovi, který se taktéž vrátil po letech putování mezi Paříží a Itálií s matkou z emigrace.

Kritik revoluce

Svržení carského režimu v únoru 1917 přijal Gorkij s pocitem, že revoluce, která proběhla, byla opravdová a dlouho očekávaná. Žádnou potřebu přátelství ani spolupráce s Leninem, navrátilším se z emigrace v zaplombovaném vagoně přes nepřátelské Německo, nepociťoval. Každý z nich měl svůj cíl: Lenin – uchvátit moc, Gorkij – podepřít vědu a kulturu, literaturu a umění. Kvůli represivním opatřením Prozatímní vlády, především pak zákazu svobody slova, se však Gorkij ocitá v situaci, která se bude v nadcházejících letech ještě několikrát opakovat. Na jeho obranu se postaví, jako by si ho chtěli zavázat, vlichotit se do jeho přízně, ti, kteří se pak budou nesčetněkrát ve jménu svých politických cílů přátelstvím s velkým spisovatelem zaštiťovat – bolševici. Ústřední výbor odborů přijímá rezoluci vůči „zlým pomluvám proti Maximu Gorkému, pýše ruské literatury a neochvějněmu zastánci pracujících mas“.¹¹ Navzdory projevu přízně bolševické strany spisovatel své pozice neopouští: i po převratu z podzimu roku 1917, nazvaném jeho strůjci Říjnovou revolucí, zůstává k bolševikům nebývale kritický. Mezi lety 1917 a 1918 napsal a publikoval množství protibolševicky zabarvených politických statí, jež souhrnně nazval *Nečasové úvahy* a opatřil podtitulem *Poznámky o revoluci a kultuře*. Tyto statě, publikované na stránkách listu *Novaja žizň*, byly velmi ostrou polemikou s bolševiky, kteří násilím uchvátili moc. „Proletariát nezvítězil, v celé zemi probíhají bratrovražedná jatka, stovky a tisíce lidí se zabíjejí navzájem,“ hřímal Gorkij z novin dva měsíce po revoluci¹² a ani v novém roce nepolevil. „Vím, že provádějí (bolševici – pozn. autorky) nejkrutější vědecký experiment s živým tělem Ruska,“ volal na pomoc své čtenáře v květnu 1918.¹³ Leninova tolerance vůči stupňujícím se ostrým výpadům „přítele“ měla své meze: v červenci 1918 noviny, v nichž Gorkij publikoval, zakázal.

Dal tak spisovateli poprvé pocítit, kdo je silnější. Lenin ho sice umlčel, zamezil mu vystupovat v roli protibolševického publicisty, zároveň mu ale dal najevo, že jej nezatratil. Gorkij se poprvé ve svém životě ocitl, použijeme-li jeho okřídlené fráze zmíněné na počátku statí, „mezi kladivem a kovadlinou“. Nepotrvá to však dlouho a nalezne diplomatické řešení.

Hledání kompromisu

O pár týdnů později, 30. srpna 1918, se eserka Fanny Kaplanová pokusí o atentát na Lenina. Vůdce revoluce, spěchající po mítinku v jednom z moskevských závodů ke svému vozidlu, je zasažen střelou z pistole a raněný odvezen. Následující den po nezdařeném atentátu přichází do Kremlu telegram: „Jsme strašně roztrpčeni, znepokojeni, přejeme z celého srdce brzké uzdravení, buďte dobré mysli. Maxim Gorkij, Marie Andrejevová.“¹⁴ Po osobním telegramu poslal Gorkij ještě jeden, tentokrát oficiální, společně se svými spolupracovníky

¹⁰ Gorkého dopis synu Maximovi z 22.1.1914 (podle ruského kalendáře), resp. ze 4.2.1914 (citace viz *tamtéž*, s. 45).

¹¹ *Tamtéž*, s. 14.

¹² Viz *Novaja žizň*, č. 205 (19.12.1917, resp. 1.1.1918); také in: GORKIJ, Maxim: *Něsvojevremennyje mysli*. Zametki o revoljuciji i kulture. Sankt Petěrburg, Azbuka-klassika 2005, s. 107.

¹³ Viz *Novaja žizň*, č. 100 (resp. 315), (13.5.1918, resp. 26.5.1918); také in: TÝŽ: *Něsvojevremennyje mysli*, s. 185.

¹⁴ *Lenin – Gorkij: Dopisy, vzpomínky, dokumenty*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1962, s. 158. Telegram byl odeslán z Petrohradu do Moskvy druhého dne po atentátu na Lenina, 31.8.1918.

z nakladatelství. Stálo v něm: „Šílenství lidí zaslepených nenávisť se snažilo změnit Váš život, věnovaný osvobození pracujícího lidstva. Přejeme brzké uzdravení a co nejdříveji zdravíme.“¹⁵ O několik dnů později Gorkij uzdravujícího se Lenina navštívil. Podrobnější zprávy o tom, jaká byla atmosféra tohoto setkání, bohužel nemáme. Ani Gorkého memoáry žádné detaily k této schůzce neobsahují. Nebo obsahovaly, ale podlely, jak bylo již zmíněno, „krácení“?

Co se tedy vlastně odehrálo? Co přimělo spisovatele, jenž tak jasně a opakovaně vyjádřil své negativní stanovisko vůči bolševikům i vůči Leninovi osobně, aby učinil manévr, jemuž se v námořním jazyce říká „zařadit zpětný chod“? Nepříliš jasnou odpověď lze nalézt v jeho pozdějších rukopisných poznámkách, kde se dočteme, že se od roku 1903 cítil bolševikem, ale že jej Vladimir Iljič popudil v říjnu 1917 „svou neuvěřitelnou drzostí“.¹⁶ Introspekci uzavírá věta: „Od roku 1918, ode dne ohavného atentátu na Lenina, jsem znovu ucítil, že jsem bolševik.“¹⁷ Je možné, aby se člověk Gorkého naturelu začal zničehonic chovat tak iracionálně? Mohl jeden výstřel – v situaci chaosu a šílenství, kdy se střílí každý den a krev teče proudem – způsobit takovou radikální změnu v postoji člověka, aby se zřekl názorů, jež krátce předtím tak kategoricky zastával? V posledních deseti letech se v ruské literární historii stále více objevují názory, nebývale otevřená tvrzení, že podstatnou roli v tomto nepochopitelném zvratu sehrála pravděpodobně Marie Andrejevová, jejímuž vlivu, jak se shodují biografové, Gorkij podléhal. Nebo spisovatel jednoduše pochopil čím dál jasnější skutečnost, že bolševická vláda se stabilizovala, jak se zdálo nadlouho, a proto je třeba se pragmaticky přizpůsobit? Těžko soudit, dnes můžeme vyslovovat už jen domněnky.

Přestože začal Gorkij hledat kompromis mezi svým svědomím a bolševiky, žádnou stranickou aktivitu neprojevoval a vůči revoluci zůstával nadále velmi rezervovaný. O těchto skutečnostech se v odborných pramenech dlouhá léta z pochopitelných důvodů mlčelo. Kromě zmíněných spisovatelových *Nečasových úvah*, kontroverzních poznámek o revoluci a kultuře, byly utajovány i Gorkého dopisy nejvyšším představitelům bolševické strany. Donedávna netušili ani literární historici, že Gorkij vedl současně se stranickým vedením velmi vyhrocenou písemnou polemiku, která se pohybovala na samé hranici možného. Nebo dokonce až za ní... Teprve na sklonku sovětského režimu spatřily světlo světa některé ze zmíněných dopisů. Spisovatel v nich ostře útočí na revoluci, likvidující duchovní kulturu i inteligenci. „Dívám se na zatýkání jako na barbarství, jako na vyhlazování nejlepších mozků země, a na závěr dopisu prohlašuji, že sovětské zřízení ve mně vyvolává nepřátelský postoj,“ sděloval například v říjnu 1919 lidovému komisaři vnitra Felixi Dzeržinskému své stanovisko k perzekuci vědců.¹⁸

Byť Gorkij, jak dosvědčuje odtajněná korespondence, ze všech sil vystupoval proti „jedu bolševismu“, kritizoval nezákonné krutosti, jako popravy bez soudu, „vrhající temný stín na celé socialistické hnutí“, chápal, že jeho protesty na chodu věcí bohužel nic nezmění. Tato skutečnost na spisovatele definitivně dolehne v létě 1921, kdy je rozpuštěn Pomgol (zkratka z ruských slov *pomošč golodajuščim*), Všeruský výbor na pomoc obětem hladomoru, jehož založení se Gorkij společně s významnými představiteli šlechty, vědecké a kulturní veřejnosti účastnil (mezi iniciátory založení výboru byli akademici Ivan P. Pavlov, Vladimir M. Bechtěrev a další). Nebolševičtí členové výboru jsou zatčeni, některým hrozí zastřelení. Gorkij jako Leninův chránělec zůstává jediný na svobodě. Mobilizuje síly k záchraně kolegů z Pomgolu, jejichž propuštění je nakonec dosaženo. Tyto události ovšem Gorkého přesvědčily, že jako umělec je proti politickému despotismu, prosazovanému podle principu „buď – anebo“, bezmocný. Teprve nyní mu dochází význam dopisu, v němž se ho Lenin před

¹⁵ *Tamtéž*, s. 21.

¹⁶ *Tamtéž*, s. 22.

¹⁷ *Tamtéž*.

¹⁸ Viz *Izvestija CK KPSS*, č. 1 (1989), s. 239.

rozpuštěním Pomgolu, další vlnou „rudého teroru“, snažil přimět k odjezdu z Ruska. Vůdce revoluce se ze všech sil snažil separovat Gorkého od Pomgolu, dříve než výbor zlikviduje. „Máte chrlení krve, a zůstáváte! To je nezodpovědné a nerozumné. (...) Odjeďte, uzdravte se. Nevzdorujte, prosím Vás. Váš Lenin.“¹⁹ Tak stálo v dopise z počátku července 1921.

Dodejme jen jednu důležitou informaci ze spisovatelova osobního života: v té době již s revolucionářkou Andrejevovou nežil. Její místo zaujala o čtyřicet let mladší půvabná žena s cambridgeským univerzitním vzděláním a spisovatelova sekretářka, Marie Budbergová (dívčím jménem Zakrevská). Tato dáma, známá v Gorkého biografii jako Mura, je opředená mnoha legendami. Podle všech dostupných informací pracovala zároveň jak pro sovětskou rozvědku, tak pro britské tajné služby. Pro svou pověst chytré a velmi nebezpečné ženy se jí na Západě přezdívalo „rudá Mata Hari“. Stýkala se s nejvyššími politickými špičkami sovětského impéria včetně Stalina.

Podruhé v emigraci

V říjnu 1921 Gorkij opouští vlast a ocitá se podruhé v životě v pozici emigranta. Je nemocen – k chrlení krve, jemuž již přivykl, se přidaly další komplikace. Potřebuje kvalitní lékařskou péči. Místo toho však zamíří do Berlína, toho času centra ruské emigrace (obdobně jako jím byla později v třicátých letech Paříž). Nejhorší pro Gorkého bylo vyhranit se politicky, neboť logika emigrantského života si žádala především jednoznačnost. Toho Gorkij nebyl schopen. Jeho korespondence je plná protikladů, a kdyby člověk nevěděl, kdo je vyjadřuje, mýsl by si, že patří různým osobám. Diplomatickými cestami, prostřednictvím své bývalé družky Marie Andrejevové, udržoval písemný kontakt s Leninem, standardní cestou si pak vyměňoval dopisy především s Romainem Rollandem. Leninovi sliboval, že kniha, kterou hodlá psát, bude „apologií sovětské moci“,²⁰ Rollandovi zase sděloval: „Bylo by chybou domnívat se, že ruská revoluce je výsledkem aktivity ruských lidových mas.“²¹

Vzhledem ke Gorkého názorové rozkolísanosti bylo zřejmé, že dlouho v emigrantském prostředí, tedy v Berlíně, nevydrží. Itálie zůstávala zatím kvůli vízu nedostupná, přátelé mu proto poradili Československo. Praha však byla také plná ruských emigrantů, a tak spisovatel tráví zimu v Mariánských Lázních. Jelikož Gorkého provázela velmi podezřelá pověst a mnoho nejasných, složitých okolností, musel se za něj při udělení víza zaručit osobně prezident Masaryk.

Dvaadvacátého ledna 1924 přichází Gorkému z Moskvy telegram od ženy se zprávou o Leninově smrti. Bylo to podruhé, co Lenin nepřímou zásahem do jeho života. Poprvé, po nezdařeném atentátu v srpnu 1918, se Gorkij, dosud zarputilý odpůrce bolševiků, najednou rozhodl s nimi spolupracovat. Teď smrt vůdce podruhé nutila spisovatele, aby se jasně vyjádřil. Mlčet, zůstat neutrálním v pozadí nebylo možné. Druhý den telegrafuje lakonickou odpověď: „Na věnec napiš: *Na shledanou, příteli.*“²²

Příklon k marxismu?

¹⁹ Leninův dopis Gorkému z 9.7.1921. **ZDROJ.** *Lenin – Gorkij: Dopisy. Vzpomínky. Dokumenty.* Praha, SNPL 1962, s. 221.

Opravila jsem datum na 9.7. (v textu také) tak, jak je uvedeno v českých materiálech, z nichž je citováno. Rozdíl je důsledek změny kalendáře, která v Rusku proběhla

²⁰ VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika.* Moskva, s. 150.

²¹ *Tamtéž.*

²² *Tamtéž,* s. 176.

Leninova smrt představuje v ideologickém a duchovním vývoji spisovatele zlomový moment. Navenek vše vypadalo tak, že se přiklání k marxismu. Statě, které Gorkij publikuje, myšlenkově stále častěji korespondují s duchem oficiálního sovětského tisku a v pohledu na sovětskou skutečnost se stále více rozcházejí s emigrantským prostředím.

Avšak v *Poznámkách z deníku* (Zametki iz dněvnika) a v dopisech nejrůznějším adresátům spisovatel odhaluje nitro plné rozporů. I když vůdce revoluce již nebyl mezi živými, pokračuje s ním Gorkij v započaté polemice. Ostatně výmluvně tuto skutečnost dokumentují jeho vzpomínky na Lenina, sepsané na objednávku Moskvy. Název byl gorkovsky lakonický – *Člověk*. Vzpomínky na Lenina, jež byly opublikovány v mnoha zemích ještě předtím, než to stačila Moskva zakázat, vyvolaly ve spisovatelově vlasti skandál.²³ Kreml shledal obraz Lenina, charakterizovaného slovy „neexistuje vůdce, který by v té či oné míře nebyl tyranem“,²⁴ nepřijatelným. Těžko říci, měl-li Gorkij v úmyslu touto pasáží Lenina zaštitit, či naopak obvinít. Oficiální stanovisko Moskvy pak na vzpomínkovém večeru věnovaném Vladimíru Iljiči vyjádřil Lev D. Trockij, když konstatoval, že Gorkij Lenina nepochopil a „přistupoval k němu s intelektuálskou povrchností, která je pro Gorkého v posledních letech stále více příznačná“.²⁵

V souvislosti se spisovatelovými vzpomínkami na Lenina je třeba dodat, že mají několik dalších variant, v nichž místa kritizovaná Trockým již nenalezneme. Gorkij text mnohokrát přepracoval. Kanonizovaná verze, jak je zřejmé i z následujícího úryvku, má již ráz jednoznačné apoteózy. „Měl v sobě jakýsi magnetismus, který k sobě přitahoval srdce a sympatie lidí práce. (...) Jeho smích byl okouzlující, skutečně srdečný smích muže, který uměje výborně prohlédat lidské hlouposti i akrobatické záludnosti rozumu, dovedl se radovat z dětské naivnosti prostým srdcem,“ dočteme se ve vzpomínkách na Lenina datovaných pravděpodobně rokem 1930 (nebo 1933).²⁶ Právě tyto a jim podobné pasáže dráždily zřejmě později Stalina, který se obdobného portrétu, byť o něj tolik usiloval, od Gorkého nikdy nedočkal. Skutečnost, že Stalin postupem času začínal tušit, že na svůj „lidsky hřejivý“ portrét čeká marně, zhoršovala společně s prohlubujícími se názorovými rozpory s přibývajícimi lety jeho vztah ke spisovateli. Nepředbíhejme však události a zůstaňme ještě v období, kdy byly otištěny v původní podobě.

Vzpomínkami na Lenina se spisovatel u těch, kteří převzali „kormidlo moci“, příliš dobře nezapsal. Nebyla to právě příjemná situace, Moskva totiž platila náklady spojené s jeho pobytem v zahraničí. Kromě toho se také obával, že zveřejněné vzpomínky na Lenina zkomplikují vydání jeho italského víza. Audience sovětského velvyslance u Benita Mussoliniho však proběhla bez problémů, s jedinou výhradou: *duce* si nepřál, aby se „ruský rebel“ usadil znova na Capri. Obával se, aby Gorkého přítomnost nevyprovokovala ostrovany k politickým aktivitám. Gorkij neměl námitek. Krásných míst bylo v Itálii dost i bez Capri. Volba padla na Sorrento. Do jihoitalského města dorazil unavený, vyčerpaný, zavázán – morálně i materiálně – kremelským dobrodincům. O tom, že by tuto podporu „hrdě odmítl“ a stal se tak ve svém myšlení i skutcích svobodným, však neuvažoval. Bylo to pohodlné, obzvláště nyní, když mu milovaná Itálie otevřela nakonec dveře. Bylo příjemné žít s rodinou na státní útraty v krásné zemi, kam bušení kladiv a údernické tempo budování nové skutečnosti nedoléhaly. Navíc: v Moskvě se chopili moci Grigorij Zinovjev a Lev Trockij, s nimiž oběma měl spisovatel v minulosti konflikt (Zinovjev inicioval mimo jiné domovní prohlídku Gorkého bytu). Stalin zatím jako by neexistoval – pro Gorkého nebyl vůdcem, ale prostě „jedním z nich“.

²³ Poprvé byly publikovány v roce 1924 v časopise *Russkij sovremennik*, vycházejícím v Leningradě a Moskvě, s titulem „V. I. Lenin“.

²⁴ Viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 178.

²⁵ Viz *tamtéž*.

²⁶ GORKIJ, Maxim: *Vzpomínky*. (Sebrané spisy Maxima Gorkého, sv. 17.) Praha, Svoboda 1950, s. 295.

Dalo by se říci, že v tomto období byl Gorkij šťastný. Nikde nepracoval s takovým pocitem nezávislosti a svobody jako nyní tady, v Sorrentu. Obklopen svými nejbližšími – synem, snachou, brzy přibyla vnučka – cítil se v bezpečí. Mura žila konečně po jeho boku a vykonávala nejrůznější povinnosti věrné pomocnice. Vedla Gorkého korespondenci v několika cizích jazycích a organizovala strojopisný přepis jeho rukopisů,²⁷ k nimž mimo jiné patřil i román *Podnik Artamonových* (1925), osobitá rodinná kronika zachycující degradaci tří pokolení rodu ruských podnikatelů jako proces znehodnocení díla lidských rukou a tvořivého umu.

Dotek reality

Idyla je však záhy narušena událostí, jejímž prostřednictvím se nová sovětská realita poprvé dotkla spisovatele i přesto, že byl od ní v Sorrentu bezpečně vzdálen: v Leningradě je zatčen redaktor Alexandr Tichonov, Gorkého přítel a spolurealizátor nakladatelských projektů. Zároveň je zastaveno vydávání nezávislého berlínského časopisu *Beseda*, s nímž spisovatel spolupracoval. Gorkij zasypal nejvyšší stranické představitele dopisy a telegramy na záchranu zatčeného. Nakonec se po intervencích u samotného Dzeržinského, šéfa Lubjanky, podařilo Tichonova osvobodit. A byl to právě Dzeržinskij, kdo, byť nechtěně a posmrtně, přispěl k fatálnímu zvratu ve spisovatelově životě. Když Dzeržinskij, jehož smrt zůstává dodneška neobjasněna, koncem července 1926 náhle umírá, Gorkij na tuto zprávu mimoděk reagoval v soukromém dopise jednomu z vysoce postavených stranických činitelů kolegia lidového komisariátu pro zahraniční styky. Předmětem Gorkého dopisu bylo především řešení finančních problémů, které na spisovatele se stále větší intenzitou v Sorrentu doléhaly. Mimo jiné se však i několika soustrastnými slovy vyjádřil k Dzeržinského smrti. „Díky jeho lidskosti a spravedlivosti bylo vykonáno hodně dobrého. Naučil jsem se ho mít rád a vážit si ho,“ psal Gorkij pln empatie a vděčnosti o člověku, který nechal bez možnosti obhajoby popravit půl milionu lidí.²⁸ Za několik dní – 11. srpna 1926 – dvoje hlavní sovětské noviny, *Pravda* a *Izvestija*, otiskly text tohoto dopisu a opatřily ho titulkem „Maxim Gorkij a soudruh Dzeržinskij“. Otázku publikace čistě soukromého dopisu bez vědomí autora nikdo v redakcích zjevně neřešil. Adresát dopisu – stranický funkcionář propojený jak s jejím ústředním výborem, tak s Lubjankou – o tomto spontánním projevu citů sorrentského vyhnance informoval Stalina a ten situace chytře využil.

Reakce ruské emigrace na sebe nenechala dlouho čekat. Jméno Felixe Dzeržinského bylo synonymem bolševického teroru (inicioval masové popravy lidí podezřelých z nedůvěry v bolševický stát). Vyjádřil-li Gorkij smutek nad smrtí „státního vraha“, jako kdyby šlo o blízkého přítele, slovy, která drásala srdce matkám, ženám, všem statečným lidem, nemohl být nadále v řadách ruské emigrace tolerován. Ani on však nezůstal svým kolegům nic dlužen a definitivně se s nimi rozešel výrokem: „Jaká je to špína, tahle emigrace, a jak rychle zahnívá.“²⁹ Nyní už jiné cesty pro Gorkého nebylo: pouze do Moskvy... Ale tam se mu pochopitelně nechtělo. Nechtělo se mu nikam, spojení s vnějším světem udržoval v Sorrentu jen poštou. Logika událostí jej sice stále více a více nutila dívat se pouze jedním směrem, zatím však ještě neztratil cit pro realitu a dobře si uvědomoval, co se v Rusku děje, i když dramatickým zákrutám surového mocenského boje příliš nerozuměl.

²⁷ Tato činnost jí umožnila být legální součástí Gorkého životopisu jako „spisovatelova sekretářka“.

²⁸ VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 190, dopis Maxima Gorkého Jakovovi Ganěckému z července 1926.

²⁹ *Tamtéž*, s. 191.

Deset let po revoluci

Ke třetímu výročí Leninovy smrti – 21. ledna 1927 – otiskla *Pravda* faksimile Gorkého poznámky určené „neznámému adresátovi“ bez data. Mimo jiné v ní stálo: „Svět čekal na tohoto člověka (Lenina – pozn. autorky), on se objevil, ukázal cestu a po této cestě lidé půjdou, před sebou světlý obraz nesmrtelného vůdce.“³⁰ Touto neobvyklou formou spisovatel vstoupil do nové etapy: započal svou pravidelnou spolupráci se sovětským tiskem. Postupně přivykal myšlence, že Rusko je třeba přijmout takové, jaké je z vůle historie. Nehledal a už by ani nenašel místo na Západě, a Stalin to velmi dobře věděl. Věděl také to, že v Gorkém má potenciálního spojence ve svém boji s Trockým a Zinovjevem. Začala systematická kampaň, která měla přimět spisovatele k návratu do vlasti.

Zájem na tom, aby se Gorkij vrátil, byl o to intenzivnější, že rok 1927 měl být rokem mohutných oslav desátého výročí vítězství Říjnové revoluce. Tón kampaně udal již v lednu Vladimir Majakovskij básní „Dopis spisovatele Vladimira Vladimiroviče Majakovského spisovateli Alexeji Maximoviči Gorkému“, zveřejněnou v časopise *Novyj Lef*. Úderné Majakovského verše kladly spisovatelé jedinou otázku: proč jej není vidět „na staveništi našich dní“? Básník volal Gorkého, spatřuje v něm vůdce a učitele sovětských spisovatelů, naléhavě domů. Adresát Majakovskému neodpověděl, ale pochopil. Začal pozvolný přerod Gorkého z emigranta v „normálního“ sovětského spisovatele: publikoval v sovětském tisku, zesílil svou levicovou orientaci. Vztahy mezi západními spisovateli a Gorkým – bez ohledu na to, že být „doleva“ bylo mezi intelektuály na Západě módní – citelně ochladly. Nebude to trvat dlouho, pouhých několik měsíců, a před světovou veřejností vystoupí nový spisovatel, sovětský Maxim Gorkij. Jak k této přeměně jednoho literáta v druhého v rámci totožné fyzické osoby došlo? Velmi jednoduše.

V červenci 1927 otiskly *Poslednije novosti*, ruské emigrantské noviny v Paříži, výzvu, která doputovala z Moskvy. Podepsala ji anonymní „skupina ruských spisovatelů“ a nesla název „Spisovatelům světa“. V tomto zoufalém výkřiku byl odkrýván mechanismus ubíjení svobodného slova v komunistickém Rusku. Po marné snaze obrátit na sebe pozornost Západu oslovili autoři výzvy otevřeným dopisem Romaina Rollanda.³¹ Ten se obrátil na Gorkého – pouze jeho názoru důvěřoval. Expertiza následovala obratem. Gorkij vyjádřil pochybnost, že by spisovatelé v sovětském Rusku mohli něco takového napsat, neboť i když podléhají cenzuře, jsou podle jeho mínění mnohem šťastnější než spisovatelé v „buržoazních zemích“.³² Větší loajalitu vůči režimu již projevit nemohl, Stalin byl spokojený. Pro finální podobu jeho plánu však stále zbýval ten nejdůležitější krok: triumfální návrat Gorkého do vlasti.

S přibližujícím se výročím bolševického převratu v Rusku nabývaly na intenzitě antisovětské nálady v zahraničí. V tomto období Gorkij také zformoval svůj postoj k současnému historickému procesu. Aniž by zavíral oči před nedostatky sovětského zřízení („nejsem hluchý ani slepý“), spisovatel věřil, že se v SSSR poprvé v obtížných podmínkách buduje socialistický stát pracujících a snažil se vidět sovětskou skutečnost co nejpozitivněji. Proto se jeho krédem stala obrana „výdobytků revoluce“ před podle něj nespravedlivými útoky „buržoazní propagandy“ společně s ostražitým vztahem k „sebekritice“. V situaci zostřujícího se vnitrostranického boje termín „sebekritika“ získal specifický význam: skrývala se za ním kampaň směřující k „odhalení“ Stalinových politických odpůrců. Plameny kritiky byly proto namířeny proti „trockisticko-zinovjevskému“ bloku, což vyvrcholilo v prosinci 1927 na patnáctém sjezdu Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) odsouzením Lva Kameněva a Grigorije Zinovjeva a jejich vyloučením ze strany. Už v létě, dávno před touto

³⁰ *Tamtéž*, s. 202.

³¹ Iniciátory otevřeného dopisu byli spisovatelé Ivan Bunin a Konstantin Balmont, otištěn byl v malotirážních pařížských novinách *l'Avenir*.

³² Text Gorkého posudku viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 208.

udalostí, Gorkij (který měl s oběma uvedenými spolupracovníky Lenina předtím konflikt) v jednom z dopisů vysokému stranickému činiteli napsal: „Je samozřejmé, že tomu, kdo je špatný, musí být vyhlášen nelítostný boj, vedoucí k jeho zničení.“³³

Spisovatel ovšem brzy zjistil, že úryvky z jeho dopisů – jeho úvahy o „dobrém“ a „špatném“ – jsou podobně jako v neblaze proslulém případě, kdy vyjádřil soustrast se smrtí Dzeržinského, publikovány v sovětském tisku. Netrvalo dlouho a v politickém listu *Krasnyj vojn* se objevila část Gorkého dopisu, doprovázená redakčním komentářem. Mimo jiné v něm stálo: „Dlouhou dobu byl Gorkij členem sociálnědemokratické dělnické strany, sympatizoval s bolševiky, v jeho bytě nejednou probíhaly bolševické schůze, když byla strana v ilegalitě.“³⁴ Pro Gorkého znamenala tato slova odpuštění starých „hříchů“ a „chyb“. Pochopil, že mu Stalin jde vstříc v naději, že v něm získá spojence pro boj s opozicí. Jako na pokyn taktovky neviditelného dirigenta otiskly Gorkého dopisy adresované jednomu z vysokých stranických činitelů hned několikery noviny.³⁵ Aby měl čtenář možnost pocítit atmosféru doby, jeden úryvek za všechny: „Jsem pro, aby se více psalo o tom, co je dobré. Proč? Nikoli proto, že by špatné bylo ještě horší, než bylo vždycky, ale proto, že dobré je u nás tak dobré, jako nebylo nikdy a nikde předtím. Nepřeceňuji skutečnost, nejsem hluchý ani slepý, vím, že je u nás hodně všelijakého neřádu ... vidím, že většina lidí se cítí stále pouze dělníky, že si vůbec neuvědomují, že jsou už úplnými hospodáři své země, že veškerá jejich práce, i kdyby se jim zdála sebevíc bezvýznamná, že je prací státní a prací *pro sebe*, a ne pro ‘cizího strýčka’, a kromě toho je příkladem pracujícím lidu celého světa.“³⁶

První návštěva vlasti

Na pokyn neviditelného dirigenta pak v prosinci 1927 přijel do Sorrenta vysoký státní úředník, již zmíněný Jakov Ganěckij. Přivezl s sebou reakce čtenářů, pochopitelně jen kladné, na publikaci výše vzpomenutých dopisů, a aby se mu lépe vyjednávalo, nechyběly ani nějaké dárky pro spisovatele. Důvod této mise byl jediný a souvisel s blížícím se Gorkého významným životním jubileem – šedesátými narozeninami. Uspořádat velkolepé oslavy a přimět tak Gorkého-jubilanta prozatím alespoň k cestě do sovětského Ruska bylo prvním krokem Stalinova plánu, jehož završením měl být spisovatelův definitivní návrat do vlasti. A Ganěckij svůj úkol splnil: dohodl s Gorkým, že cestu do vlasti podnikne.³⁷

V souvislosti s šedesátinami spisovatele je třeba zmínit, že se staly událostí, kterou slavil celý kulturní svět. Koncem března 1928 byl zasypán gratulacemi. Více než padesát evropských spisovatelů sestavilo kolektivní *Album-adresář*, ve kterém byl nazýván „géniem světové literatury a učitelem života“, „mohutnou životadárnou silou nového Ruska“, „věrným bojovníkem, jenž vždy bojoval a bojuje za svobodu“.³⁸ Někteří z těch, kdož Gorkému tak

³³ Citováno podle: SPIRIDONOVA, Ljudmila: *M. Gorkij: Dialog s istorijej*. Moskva, Nasledije 1994, s. 216.

³⁴ *Tamtéž*, s. 216.

³⁵ *Pskovskij nabat, Kommuna, Krasnaja gazeta, Rabočaja gazeta* a další.

³⁶ SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 217, dopis Maxima Gorkého Sapelovovi z 24.6.1927. Dopis původně otiskla *Rabočaja gazeta*.

³⁷ Osud Jakova Ganěckého (1879–1937) stojí za připomenutí. Je známý především tím, že na své náklady poslal Lenina a jeho doprovod po únorové revoluci roku 1917 v zaplombovaném vagoně do Ruska. Finančně podporoval také bolševickou revoluci a svržení Prozatímní vlády. Do Ruska se vrátil po Říjnové revoluci. Za sovětské vlády zaujímal vysoké administrativní funkce a žil s rodinou v Kremlu. V rámci „velkého teroru“ byl 18.7.1937 zatčen a na Stalinův příkaz 26. listopadu téhož roku zastřelen. K trestu smrti byl odsouzen i zbytek jeho rodiny s výjimkou dcery. Rehabilitován byl v roce 1954.

³⁸ Viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, dopis [evropských](#) spisovatelů a intelektuálů Maximu Gorkému z března 1928, s. 210. **Tady je jistá nesrovnalost: v textu se mluví o gratulaci evropských spisovatelů, v poznámce ale o amerických. Navíc v dataci v poznámce je asi překlep, nebyl citovaný dopis z března 1928, jak by odpovídalo 60. narozeninám MG? Omlouvám se, šlo o překlep.**

srdečně blahopřáli, přitom krátce předtím dali jasně najevo, co si myslí o bolševickém Rusku. O masových popravách v sovětských lágrech byli informováni americkým žurnalistou Isaackem Donem Levinem, ten také vyzval významné intelektuály na Západě, aby tato zvěrstva odsoudili. Thomas Mann tehdy napsal: „Karel Marx by se obrátil v hrobě, kdyby věděl, co se děje v sovětských věznicích a lágrech.“³⁹ A Herbert George Wells prohlásil: „Užití síly k potlačení politické opozice, která sílu nepoužívá, je zločinem, který má na svědomí sovětská vláda.“⁴⁰ Gorkij, taktéž považovaný za jednoho z nejvýznamnějších evropských intelektuálů, mezi těmi, kteří odsoudili bolševický teror, nebyl. Dal přednost zdrženlivému mlčení. Ostatně nebyl sám: Romain Rolland, George Bernard Shaw, Upton Sinclair i jiní mlčeli také, a nejen to: kategoricky odmítli svou účast v „antisovětské propagandě“. Výše uvedený incident byl sice nepříjemný, Stalinův scénář jej ale přehlušil. Speciální jubilejní komise ve všech regionech se postaraly o to, aby „radost pracujících nic nezkalilo“, o průběhu oslav podrobně informoval sovětský tisk.

Gorkij, kterému okázala pozornost věnovaná vlastní osobě nebyla zrovna příjemná, se bombastickým oslavám svých narozenin vyhnul. Stalinova mrzutost, že jubilant nepřijel, však trvala sotva pár týdnů. Po šesti a půl letech strávených v zahraničí se spisovatel nakonec vydal na cestu do vlasti. Když vystoupil 27. května 1928 v Moskvě z vlaku, na peroně kromě členů komunistického politbyra čekaly tisícové davy lidí, které lemovaly cestu z nádraží ke Gorkého bytu... Atmosféra byla taková, aby se cesty předního „proletářského spisovatele“ a „vůdce prvního proletářského státu“ mohly konečně protnout. Pár hodin po příjezdu se Gorkij poprvé setkal se Stalinem. Stisk jeho ruky byl pevný, úsměv odzbrojující. Mnoho pamětníků potvrdilo, že když Stalin chtěl, dokázal si získat lásku i těch největších skeptiků. A tím už Gorkij dávno nebyl...

Projevy Stalinovy přízně chápal Gorkij jako něco, co jej velmi zavazuje. Jednomu se však ve svých projevech na mítincích v závodech, redakcích a institutech vyhýbal: uznat Stalina za jediného vládce. Místo toho jej (*Stalina*) nazýval „kolektivním Leninem“.⁴¹ **Je to myšleno tak, že „kolektivním Leninem“ nazýval Stalina, nebo sovětské vedení?**

Objasnění: „jej“ je gramaticky správným alternativním tvarem 2.p. zájmena „on“, jednoznačný výklad: „kolektivním Leninem“ nazýval Gorkij Stalina. Zájmeno jsem použila proto, abych neopakovala dvakrát v obou větách Stalinovo jméno. Kdybych použila druhý přípustný tvar „ho“, bylo by to poněkud krkolomné: „toho ho“.

Dojmy z cesty po „zemi sovětů“

Svou první cestu do vlasti, kdy od června do října 1928 putoval a vstřebával novou skutečnost (potom se vrátil zpět do Sorrenta), nazval Gorkij „návštěvou pozorovatele“. Cesta po „zemi sovětů“, kterou pak vylíčil v podobně nazvaném cyklu črt, v něm zanechala velmi různorodé dojmy. Co vlastně viděl? Viděl nebývalý rozmach stavebnictví, obrovský entuziasmus pracujících, viděl zemi, kde se mnohé změnilo k lepšímu. Nevšiml si však autoritářského stalinského vedení, ani tragických důsledků násilné kolektivizace, ani hrůz gulagů. Jeho statě a dopisy z tohoto období jsou plné euforie a nadšení. Teprve postupně získával střízlivější pohled na věci.

Črty *Po Svazu sovětů* dnes vyvolávají nejvíce výčitek vůči spisovateli, neboť podle Alexandra Solženicyna jsou dostatečným důvodem vidět v Gorkém nadšeného opěvovatele Stalinova režimu, a dokonce apologeta gulagů. Na Gorkého nadšení projeveném v uvedených

³⁹ Citováno *tamtéž*.

⁴⁰ Citováno *tamtéž*, s. 211.

⁴¹ Po Stalinově smrti se tímto termínem inspiroval Nikita S. Chruščov a obohatil politický slovník o pojem „kolektivní vláda“.

črtách, psaných pro časopis *Naši dostiženija* (Naše úspěchy), dnes nic nezměníme. Je však nutno zmínit jednu skutečnost: Gorkého návštěva se odehrávala podle předem připraveného scénáře, nad nímž bděl jeho tajemník Krjučkov, s nímž spisovatel spolupracoval již od roku 1918. Gorkij hned po příjezdu do Moskvy cítil, že způsob, jakým probíhá jeho setkání, mu nedovoluje poznat život v jiné než oficiálně prezentované formě. Rozhodl se tedy pro poněkud nestandardní řešení: nasadil si paruku a vydal se v přestrojení společně se svým sekretářem a synem Maxem poznávat skutečnou Moskvu. Zvyklý na život v západní Evropě, byl nadšen. Ulice čisté jako v Berlíně, všude radost. Gorkij ani jeho syn neprohlédli lest: ulice, po nichž se pohybovali, byly předem upraveny a personál, jenž jim servíroval levný a chutný oběd v nádražním bufetu, tvořila státní policie. Když se pak vydal poznávat život i v dalších částech Ruska, jeho doprovod sestával z množství čekistů, kteří coby šoféři, kuchaři a podobně kontrolovali každý spisovatelův krok. Kromě toho se starali o to, aby všude, kam přijeli, byli vítáni jásajícími davy a dechovými orchestry, které měl vzácný host tolik v oblibě. Gorkij chápal projevy přízně jako součást hry – ironizoval ji, ale rád se jí účastnil. Inscenace však měla své trhliny, které ani neviditelný režisér se svými neomezenými prostředky nedokázal ovlivnit: v množství dopisů, jež spisovateli každodenně přicházely z celého Ruska, byl nejen obdiv, ale čím dál více také projevy nevole a zklamání. Lidé, kteří spisovatele dlouhá léta považovali za morální autoritu, byli šokováni jeho proměnou. Gorkij výtky neunesl. Odpověděl těmto lidem urážlivým stylem, který si dosud dovolil pouze vůči ruské emigraci, a nazval je „mechanickými občany SSSR“.⁴² Jeho dopis plný zloby otiskly zároveň noviny *Pravda* a *Izvestija*.

Na nejvyšší úrovni

Od tohoto okamžiku se zrodí pravidlo: vše, co v tomto žánru vytvoří, bude paralelně publikováno v obojích hlavních novinách země a zároveň chápáno jako stranická direktiva společně se Stalinovými příkazy. Takto nebyl poctěn žádný další autor. Pravidlem se také stane to, že Gorkij bude do Sovětského svazu přijíždět v květnu a na podzim se bude vracet s odvoláním na zdravotní důvody do své milované Itálie (drsná ruská zima jeho tuberkulózou zasaženým plicím skutečně nesvědčila). Tento stav potrvá pět let (1928–1933), než velký inscenátor usoudí, že je čas na finále hry. V duchu pravidel hry však bude třeba, aby sovětské obyvatelstvo nepochybovalo o tom, že spisovatel opouští vlast nerad. Proto bude tisk pokaždé podrobně informovat o možných zdravotních komplikacích, jež by pro „Alexeje Maximoviče, přivyklého za poslední léta teplému italskému klimatu“,⁴³ mohly při dalším setrvání ve vlasti nastat. A Gorkij, vděčný inscenátorovi hry za tento velkorysý přístup, bude posílat lidu telegramy, jako je například tento: „Jedu nerad. Stěží si lze představit návrat k životu, který by byl víc klidný než ten, který jsem vedl v Sovětském svazu. Mrzí mne, že tělesné neduhy mi znemožnily vyjádřit sílu duševní svěžesti, kterou jsem u vás načerpal. Na shledanou v květnu. Srdečně zdraví Maxim Gorkij.“⁴⁴

V roce 1929 se vrcholem spisovatelova pobytu v Sovětském svazu stala díky Solženicynovi nechvalně proslulá návštěva pracovní kolonie na Soloveckých ostrovech. Někteří současní autoři zpochybňují, že návštěva proběhla tak, jak ji popisuje Solženicyn ve svém *Souostroví Gulag*, a odvolávají se na Solženicynovu nechuť na tuto otázku, kdykoli mu byla položena, odpovědět.⁴⁵ (Pro ty, kteří nečetli nebo již zapomněli: Solženicyn píše, že při

⁴² Viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 218.

⁴³ *Tamtéž*, s. 220.

⁴⁴ *Tamtéž*.

⁴⁵ Např. viz KJETSAA, Geir: *Maxim Gorkij: Sud'ba pisatelja*. Moskva, Nasledije 1997; BARANOV, Vadim I.: *Gorkij bez grima: Tajna smerti*. Moskva, AGRAP 2001, s.430.

naaranžované návštěvě dětské kolonie se čtrnáctiletý chlapec, jehož jméno neznáme, zeptal Gorkého, zda chce vědět pravdu o tom, co právě vidí. Ten přikývl a chlapec mu mezi čtyřma očima vše vypověděl. Sotva Gorkého parník odplul, chlapce zastřelili.)⁴⁶ Verze historiků a Solženicyna se rozcházejí. Solženicynovi však nelze upřít, že narozdíl od mnohých současných ruských autorů, kteří o Gorkém píší, cituje prameny přesně. Nevíme tedy, jak proběhla spisovatelova návštěva Solovek, ale z pamětní knihy, speciálně pro něj pořízené, známe jeho pocity: „Nejsem schopen vyjádřit své dojmy několika slovy. Nechci a také se stydím upadnout do šablonovitých pochval podivuhodné energie lidí, kteří jsou bdělými a neúnavnými strážci revoluce.“⁴⁷

Jak již bylo řečeno, Gorkij byl při návštěvách vlasti neustále obklopen čekisty. Otázkou zůstává, zda chápal, že mu neukazují skutečnost, ale „Potěmkinovy vesnice“. Že nakládači ve volžských přístavech nemají každý den klobouky holandských námořníků, že muzici nepijí kakao a vězňové na Solovkách nespí v bílých peřinách a nečtou si ve volném čase denní tisk.⁴⁸ Na tuto otázku by nám pravděpodobně odpověděly spisovatelovy zápisky, nebyť jedné události zachycené ve vzpomínkách Naděždy Peškovové, spisovatelovy snachy, která ho na cestách po Sovětském svazu doprovázela: z Gorkého domu za velmi podivných okolností zmizela postupně dvě zavazadla s jeho rukopisy: „Jednoho krásného dne, když nebyl (Gorkij – pozn. autorky) doma nebo spal, kufr s rukopisy zmizel...“⁴⁹ Za dva měsíce se zavazadlo sice vrátilo ke svému majiteli, místo Gorkého poznámek z cest však v něm byla krabička popela. Lidový komisař vnitra Genrich G. Jagoda pak spisovateli objasnil, že když se jim podařilo dopadnout zloděje a ti zjistili, že se jedná o kufr s rukopisy světoznámého spisovatele, vyděsili se natolik, že je spálili...⁵⁰ Poněkud krkolomná fabulace. Že zápisky zachycovaly i jiné skutečnosti než výhradně ty, které byly hodny opěvování, lze soudit z malého útržku náhodně zachovaného u snachy: „Vy jste stříleli a všeli lhostejně, my střílíme s odporem.“⁵¹ Výmluvné doznání jednoho z dozorců gulagu.

Tak či onak, co bylo spáleno, zůstane spáleno. V Gorkého archivu se zachoval dostatek statí či jejich fragmentů, v nichž autor hovoří o kolosálním kulturním významu přerodu „sociálně nebezpečných v sociálně prospěšné“. Jak vzpomínala jeho poslední životní družka Marie Budbergová: když něco nezapadalo do jeho ideálu, předstíral, že je hluchý a slepý. Jak čas plynul, zánícení pro „velkou myšlenku“ jej čím dál častěji nutilo nevidět neslyšet...

⁴⁶ Podrobněji viz SOLŽENICYN, Alexandr: *Souostroví Gulag: 1918–1956. Pokus o umělecké pojednání*, sv. II/3–4. Praha, OK Centrum, s. ???.

⁴⁷ Citováno *tamtéž*, s. ??? . Původně byl zápis otištěn v časopise *Soloveckije ostrova*, č. 1 (1929), s. 3. V Gorkého sebraných spisech není publikován.

⁴⁸ Solovecký tábor *osobogo naznačenija* vznikl roku 1923, kdy na sever přivezli první skupinu vězňů, převážně „politických“. Starý klášter s neproniknutelnými stěnami byl zdevastován nedávným požárem a jeho první nedobrovolní obyvatelé se museli hodně snažit, aby jej uvedli do stavu, jenž se dal nazvat obyvatelným. Potom vězňů přibývalo a přibývalo, začaly se pro ně stavět baráky, hloubit zemianky. Tábor si postupně vybudoval vlastní hospodářství a brzy připomínal jakýsi stát ve státě. Kromě knihovny a divadla existovala na Solovkách škola, muzeum a symfonický orchestr, skvěle interpretující Rossiniho, Verdiho, Beethovena, pěvecký soubor Svoji... V roce 1929, v době Gorkého návštěvy, však tábor zdaleka nevypadal tak jako v době svého založení a pak později po Gorkého smrti. Znamý historik Sergej P. Melgunov, vypuzený z Ruska, vydal roku 1923 v Berlíně knihu *Rudý teror v Rusku 1918–1923*. Je mimo jakoukoli pochybnost, že Melgunovova kniha nezůstala v sovětském Rusku nepovšimnuta, a co víc, byla pečlivě nastudována těmi, jimž tato činnost příslušela. Tenkrát se zrodila myšlenka zorganizovat na bázi týchž Solovek tábor *osobogo naznačenija*, který by bylo možné ukázat jakémukoli hostu včetně západních žurnalistů. Šlo v podstatě o jakýsi „antitábor“. Pomocí tohoto unikátního modelu by bývalo bylo možné přesvědčit společnost, že systém lágrů není ani v nejmenším nelidský, že nabízí každému nepřehledné možnosti k nápravě. Byl to, dalo by se říci, výstavní exemplář lágru, jeho zářící výkladní skříň.

⁴⁹ Citováno podle: SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 217.

⁵⁰ *Tamtéž*, s. 217.

⁵¹ *Tamtéž*, s. 220.

Když se ztratil i druhý kufr s poznámkami, napsal Gorkij v lednu 1930 Jagodovi: „Zdá se, že za črty o ‘Solovkách’ se Vám budu muset omluvit...“⁵² Díky této črtě pak autor proslul jako „opěvovatel gulagu“. Její otištění zvedlo velkou vlnu protestů především v řadách ruských emigrantů. Za všechny uvedme alespoň úryvek z „Otevřeného dopisu Maximovi Gorkému“, jehož autorem byl **S. D. Dmitrijevskij** (tohoto autora se mi nepodařilo na internetu ani v mně dostupných encyklopediích najít, pokud byste znala křestní jméno, prosím doplňte je): „Proč jste Vy, spisovatel světového jména, jehož by se neopovážili dotknout, starý člověk, který už nemá co ztratit, nenašel v sobě odvahu, obdobně jako (Alexej – pozn. autorky) Tolstoj, abyste pozvedl svůj hlas proti popravám be soudu, proti veškerému násilí páchanému nynější mocí?“⁵³ Z porovnání tří redakcí textu, jež máme dnes k dispozici, a z toho, co bylo opublikováno jako Gorkého črta,⁵⁴ je zřejmé, že původní Gorkého text Jagodu neuspokojil. Korektorovo pero připsalo všechno, co bylo třeba. Autor, který varování pochopil, neprotestoval. Črta pak vyšla v té podobě, v jaké ji známe: se superlativy o čekistech.

Po „S.D. Dmitrijevském“ jsem taktéž dlouho pátrala v encyklopediích i na ruském netu, mohl jste mi napsat dříve☺ Konzultovala jsem to také s kolegy... Nakonec jsem použila jméno tak, jak bylo uvedeno ve zdroji. Může to být totiž zcela fiktivní postava. To bylo v sovětském tisku běžnou praxí, že se publikovali fiktivní rozhovory, že se texty podepisovali jmény neexistujících čtenářů či publicistů, jen aby mohl být otištěn text ideologicky zabarvený tak, jak bylo potřeba. Někdy je psali sami straničtí činitelé (mistrem byl Trockij). Manipulovalo se tímto způsobem se čtenářskou veřejností, když bylo potřeba „rozdmýchat“ nějakou kauzu. Viz např. Trockého fiktivní rozhovory se západními novináři publikované v „Pravdě“ v souvislosti s kauzou „Parník filozofů“.

Je varianta opatřit toto jméno poznámkou shrnující to, co jsem napsala výše.

Proti třídnímu nepříteli

Počátek třicátých let bychom mohli v Gorkého životě nazvat obdobím metamorfóz. Jeho publicistika svědčí o tom, že ve jménu záštity „prvního socialistického státu na světě“ se začíná ostře vymezovat vůči „třídnímu nepříteli“. Patříčně se změnilo jeho chápání spravedlnosti a humanismu: z abstraktně křesťanských hodnot se staly hodnoty uvědoměle třídní. Z incidentu s Jagodou, z toho, že v jeho přítomnosti mohou z jeho vlastního domu zmizet dva kufry, které se pak s redukováným obsahem záhadně objeví, pochopil, že je mu adresován jasný signál: spolupráce s mocí je žádoucí. Stalin byl však i nadále nebývale velkorysý: až do roku 1933 se umělec pokaždé mohl vrátit na podzim zpátky do Sorrenta. O stranických a státních záležitostech pak Gorkého informoval lakonickými účelovými frázemi („Všechno jde dobře“, „Nevedeme si špatně“) a nikdy se nezapomněl zeptat na spisovatelovo zdraví. Viděno prizmatem Stalinových cílů, jeho korespondence s velkým spisovatelem – navzdory několika politickým excesům stále světově uznávaným – se vyvíjela příznivě. Reálný život, nyní již v podmínkách socialistického státu a tvrdé vlády, plný neřešitelných protikladů, poskytoval dostatek materiálu k úvahám i výměně odlišných názorů. Filozofovat bez definování vlastního stanoviska však nelze donekonečna. Bylo více než zřejmé, že umělec si bude muset své místo v budování nové společnosti brzy vymezit, že bude muset učinit zásadní rozhodnutí, volbu jednou provždy.

Významné místo v dialogu, který umělec a diktátor na dálku vedli, zaujímá téma soudních procesů na počátku třicátých let. Stalin se ukázal jako zkušený politik, schopný dovedně formulovat „obraz nepřitele“ ve spisovatelově vědomí. Čtyřicetiletého října 1930 v dopise Gorkému jakoby náhodou uvádí: „Říká se, že píšete divadelní hru o nepřítelích,

⁵² Podrobněji viz *tamtéž*.

⁵³ *Tamtéž*, s. 224.

⁵⁴ *Tamtéž*, s. 223.

určitě by se Vám hodily příslušné materiály. Shromáždil jsem pro Vás nové materiály o nepřátelích, které Vám posílám. Brzy je obdržíte.⁵⁵ Spisovatelova zpočátku neutrální reakce (v dopise Stalinovi z 2. listopadu 1930 pouze poděkoval za zasláný materiál a posteskl si, že by bylo lépe, kdyby nic „nového“ v této oblasti nebylo)⁵⁶ se po nastudování materiálů změnila v gejzír emocí. Vznikla jeho proslulá stať „Když se nepřítel nevzdá, bude zničen“, kterou 15. listopadu 1930 opublikovaly oboje hlavní sovětské noviny, *Pravda* a *Izvestija*. Mimo jiné v ní stálo: „Nejchytřejší nepřátelé uvnitř strany proti nám organizují hladomor, kulaci terorizují rolníky, kteří jsou pro kolektivizaci, tím, že je vraždí, zapalují jejich stavení a páchají na nich mnohá další zvěrstva. Proti nám je vše, co už dávno patří minulosti, a to nám dává právo, abychom současný stav stále ještě pociťovali jako občanskou válku. Odtud přirozeně plyne jediný závěr: když se nepřítel nevzdá – bude zničen.“⁵⁷ O dva dny později, 17. listopadu 1930, náležitě „přiřívna“ informacemi od sekretáře Krjučkova, pak následovala Gorkého odpověď Stalinovi: „Jsem Vám nesmírně vděčný za zasláný materiál! Když jsem se s ním seznámil, napsal jsem výzvu pracujícím, jejíž text přikládám. Možná že Vy i ÚV budete považovat za užitečné publikovat ji v zahraničním tisku.“⁵⁸ Velký inscenátor mohl být konečně spokojen! Gorkij měl na mysli svou stať „Dělníkům a rolníkům“ (*K rabočim i krestjanam*), v níž vyzýval lid Velké Británie a Francie, aby vystoupil proti vládnímu spiknutí těchto zemí, proti ruské emigraci a nepřátelům sovětského státu. Stať opět otiskly zároveň deníky *Pravda* a *Izvestija*, a to 25. listopadu 1930, v den zahájení soudního procesu se členy „Průmyslové strany“ (*Prompartija*). Text dokonale korespondoval se Stalinovým záměrem, a proto byl okamžitě vydán nákladem milionu výtisků jako samostatná brožura.

Tak mistrně Stalin rozdmýchával plamen Gorkého nenávisti k záškodníkům, manévroval jej do řečiště politiky, aby z něj učinil aktivního účastníka kampaně rozpoutané proti „nepřátelům lidu“. Hru *Somov a ti druzí* autor nakonec nevydal, neboť vytvořený obraz nepřítele, jak se sám vyjádřil, byl „v porovnání se skutečností nicotný“.⁵⁹ Kdyby býval Gorkij hru přepracoval a vytvořil v dramatickém žánru obraz nepřítele odpovídající jeho skutečné „velikosti“, dílo by zaplavilo sovětská jeviště a stalo by se nepochybně opěrným pilířem stalinské propagandy. Byť „hrůznost“ materiálů, kterými byl spisovatel doslova zaplavován, se v tomto případě ukázala jako kontraproduktivní, Stalin ve své taktice pokračoval. Jen pokaždé informace o činnosti nejrozličnějších „záškodnických skupin“ doprovodil upřímnou prosbou, aby se spisovatel neznepokojoval a nebral si obsah dokumentů příliš k srdci: „Hrdinové dokumentů za to nestojí. Jsou na světě čistější ničemové než tihle darebáci.“⁶⁰

I když Stalin Gorkému záměrně předkládal skutečnosti tak, aby v něm rozněcovaly nenávist vůči údajným nepřátelům státu, nelze spisovatelův příklon k moci, který nastal počátkem třicátých let, omlouvat rozšířenou verzí, že byl v zahraničí izolován od skutečných událostí, že byl dezinformován a klamán svým nejbližším okolím. Každý den přicházely spisovateli do Sorrenta nejen všechny zásadní sovětské tiskoviny (*Pravda*, *Izvestija*, *Litěraturnaja gazeta*...), ale také zahraniční a emigrantské tiskoviny z Paříže (*Poslednije novosti*, *Vozrožděnije*, *Sovremennyje zapiski*), z Berlína (*Rul*), z Prahy (*Volja Rossii*), z Rigy a z dalších center. Každé ráno mu při snídani překládali italské, anglické, francouzské listy. Mnozí z těch, kteří žili v Sovětském svazu, mohli Gorkému informovanost v otázkách politiky, vědy a kultury jen závidět. Ljudmila Spiridonovová ve své studii uvádí, že spisovatel

⁵⁵ DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I: Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč: Perepiska M. Gorkogo i Josifa Stalina. In: *Novyj mir*, č. 9 (1997), s. 173.

⁵⁶ Tamtéž, s. 174.

⁵⁷ Viz <http://gorkyi.lit-info.ru/rorkiy/articles/article-344.htm>.

⁵⁸ DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I: Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč, s. 176.

⁵⁹ Viz KELDYŠ, V. A. (ed.): *Něizvestnyj Gorkij: K 125-letiju so dňa rožděnja*. (Gorkij i jeho epocha: Matěrialy i issledovanija, sv. 3.) Moskva, Nasledije 1994, s. 176, dopis Maxima Gorkého Genrichu G. Jagodovi z 2.1.1930.

⁶⁰ DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I: Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč, s. 183, dopis Josifa V. Stalina Maximu Gorkému z 10.11.1930.

denně dostával kolem třiceti dopisů, mezi nimi zprávy od Stalina, Bucharina, Rykova, Tomského, Kameněva, Jagody.⁶¹ O tom, že těmto listům nelze věřit, jej přitom informovali četní návštěvníci z vlasti. Měl pravdivé zprávy o šachtinském procesu,⁶² stejně jako věděl o zatýkání nevinných – členkou Mezinárodního červeného kříže a Spolku politických trestanců (*Obščestvo politkatoržan*) byla i jeho žena Jekatěrina Peškovová. Od prostých lidí mu pak docházely stovky dopisů, které nepřímou, ale o to naléhavěji vypovídaly pravdu o sovětské realitě. Za všechny ocitujme z dopisu rolníka Anufrijeva, kterým se v červnu 1932 „na přání negramotných rolníků“ obrací na spisovatele. Dopis až dojíhá bezprostředností, naivitou a otevřeností: „Pověz nám, drahý Alexeji Maximoviči, co je pravda na tom, že v kolchozech se bude žít lépe ... a je-li pravda, že Trockého od nás zbůhdarma vyhnali, a je-li pravda, že ti v novinách nedovolí psát pravdu. A je-li pravda, že pětiletku nesplníme a kolektivizace přivede všechny rolníky do záhuby a nebude chléb. To všechno bychom chtěli my, rolníci, vědět. Prosíme, abyste nám napsal čistou pravdu do novin „Za kolektivizaci“, do novin se přeci má psát pravda. A je pravda, co se říká, že soudruh Stalin je k lidem velmi krutý? (...) Kdybys nemohl napsat do novin pravdu, možná Ti to úřady nedovolí, pošli mi dopis, Vašemu dopisu budeme věřit. Prosím, Alexeji Maximoviči, neuváděj moje jméno a příjmení, jinak mě zatknou.“⁶³ Dopis se zrcadlovou přesností odráží tehdejší sovětskou realitu, ale také zmatek v myslích a srdcích prostých lidí. Strach ze surového vládce, nejisté budoucnosti, ale také ochotu přinést jakékoli oběti ve jménu „lepšího“ života, vytrpěné „pravdy“: „Budeme-li vědět, že poslední čtyři léta nebyly hřebíky ani petrolej a nebylo co jíst jen proto, že jsme plnili pětiletý plán, budeme i druhou pětiletku snášet všechny těžkosti, pochopíme to.“⁶⁴ Gorkij si některá místa v dopise podtrhal červenou tužkou. Zda odpověděl, se však z archívu nedozvíme.

Projevy diktátorovy přízně

Pětileté mezidobí 1928 až 1933, kdy Gorkij do „země sovětů“ jen zajížděl (s výjimkou roku 1930), bychom mohli nazvat obdobím projevů Stalinovy přízně. Pokaždé, když spisovatel přijel, čekal ho nějaký dárek, nějaké překvapení. Jednou to bylo pojmenování významných moskevských a leningradských ulic jeho jménem, podruhé divadel, potřetí spisovatelovo rodiště Nižnij Novgorod zmizelo z mapy a stalo se z něj nové socialistické město Gorkij... Spisovatel sice protestoval, ale jen chabě, aby se dárci neurazil.

Jakou kvalitu měla Stalinova přízeň, jak moc byla „upřímná“, snad není třeba komentovat. V této souvislosti bych ráda uvedla jeden velmi zajímavý pramen. Je jím kniha vzpomínek spisovatelova předchůdce a Stalinova poradce ve věcech literatury Ivana Gronského⁶⁵ a stenogram jeho vystoupení o vztazích mezi Stalinem a Gorkým, který je uložen ve fondech Archivu Maxima Gorkého.⁶⁶ Význam těchto pramenů se od jiných liší tím,

⁶¹ Podrobněji viz SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 224.

⁶² Proces se konal ve dnech 18.5.–6.7.1928 v Moskvě se členy (techniky a inženýry) organizace, která působila od roku 1923 zejména v šachtinském okrese Donbasu ve službách bělogvardějského emigrantského tzv. Pařížského centra. O jeho průběhu informoval Gorkého P. S. Osadčij, který přijel po skončení procesu na návštěvu do Sorrenta.

⁶³ Citováno podle: BARACHOV, Vladimír S.: *Drama Maksima Gorkogo: Istoki, kollizii, metamorfozy*. Moskva, IMLI RAN 2004, s. 320, dopis E. M. Anufrijeva z vesnice Uda Maximu Gorkému z června 1932.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ GRONSKIJ, Ivan M.: *Iz prošlogo... Vospominanija*. Moskva, Izvestija 1991. Ivan Michajlovič Gronskij (1896–1985), vlastním jménem Fedulov, byl mj. předsedou organizačního výboru, který se zabýval přípravou a realizací prvního sjezdu sovětských spisovatelů v roce 1934, a hrál významnou roli ve společensko-literárním životě té doby. V roce 1937 byl zatčen a strávil 11 let ve stalinských vězeních.

⁶⁶ Podrobněji viz BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 276.

že Gronskij dlouhá léta (1928–1934) pracoval jako redaktor deníku *Izvestija*, nacházel se blízko kormidla moci a měl možnost být v kontaktu jak s Gorkým, tak se Stalinem. Podle Gronského se Stalin choval ke spisovateli velmi chladně. Považoval ho za člověka, který není ve svých pozicích stálý. Gronskij zdůrazňuje, že mezi oběma osobnostmi nebyly žádné vzájemné sympatie, a Stalinova motivace byla pragmatická: spisovatel představoval pro Stalina cenný politický kapitál, který bylo nutno využít ve prospěch státu. „Je nutno připoutat ho ke straně,“ říkával Stalin Gronskému, když mu objasňoval svou taktiku. „Stalin,“ konstatuje Gronskij, „mistrně rozehrával přátelství s Gorkým, ale ve skutečnosti mu nedůvěřoval.“⁶⁷ Byla to filigránská hra, jejímž cílem bylo využít spisovatelovu autoritu.

Nutno zdůraznit, že ani Gorkij nepodléhal iluzím a vytrvale sledoval své cíle: nutil svého vysoce postaveného „ochránce“ k ústupkům v kulturní oblasti. Úporně napomáhal jmenování odvržených vůdců opozice (Kameněva, Bucharina, Rykova, Radeka, Tomského) do funkcí, což odpovídalo spisovatelově snaze využít při budování socialismu potenciál staré inteligence s předrevoluční minulostí. To sice vyvolávalo Stalinovu nelibost: „Nechápu, proč se Gorkij pořád zastává opozičníků. Proč se stále snaží o jejich návrat do řídicích funkcí?“⁶⁸ Avšak v mnoha případech Gorkému ustoupil.⁶⁹ Stejně tak Stalin ustupoval i spisovatelovu naléhání při obraně literátů, kteří na konci dvacátých a počátkem třicátých let upadli v nemilost a byli vystaveni štvavým kampaním na stránkách sovětského tisku (Boris Pilňak, Jevgenij Zamjatin, Michail Bulgakov a jiní). Argumenty, jimiž Stalina přesvědčoval, však dostávaly postupem času stále více stranickou rétoriku: „Nemá smysl dělat z nich mučedníky idejí,“ psal v listopadu 1931 Gorkij v souvislosti s Bulgakovem. „Nepřítele je nutno buď zničit, nebo převychovat. To je snadné“⁷⁰ Nejen Bulgakov, ale i další spisovatelé, kteří se na Gorkého obraceli, měli společný problém: protože nemohli publikovat, neměli z čeho žít. Gorkij si uvědomoval jejich talent, a proto Stalinovi navrhoval, aby místo jejich likvidace zkusil metodu převýchovy. Ta měla být jednoduchá: za chléb – práce pro společnost. „Bulgakovovy stížnosti mají jeden prostý motiv: nemá z čeho žít. (...) Je třeba zapojit je (problémové spisovatele – pozn. autorky) do společenské práce, hlouběji. To je moje starost,“ dočteme se v dopise Stalinovi z konce roku 1931.⁷¹

Talent byl podle Gorkého národním bohatstvím, proto prosazoval tento přístup. Jedna otázka však zůstává nezodpovězena a neobjasní ji ani sebedůkladnější analýza korespondence: do jaké míry stranickou rétorikou Gorkij přikrýval dobré úmysly a do jaké míry byla tato rétorika opravdová. Ať tomu bylo jakkoli, podstatné je, že v dialogu se Stalinem si byl spisovatel jist svým statutem váženého literáta, a bylo-li toho zapotřebí k intervencím ve prospěch konkrétních spisovatelů a také vědců, své autority využíval. Právo vměšovat se do řešení těch či oněch problémů odůvodňoval v jednom z dopisů Stalinovi následovně: „Nikdy jsem se necítil pouze literátem, výrobcem rukopisů, ale od prvních okamžiků, kdy jsem začal pracovat v oblasti literatury, jsem si zvykl považovat ji za svou osobní věc. Právě proto jsem – a budu – pro mnohé vydavatele a literáty velmi váženou osobností. Tím si nestěžuji ani se nechlubím, říkám to proto, abych vysvětlil své právo vměšovat se do budování sovětské literatury.“⁷²

⁶⁷ GRONSKIJ, I. M.: *Iz prošlogo...*, s. 151 (citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 277).

⁶⁸ BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 277.

⁶⁹ Např. jmenování Kameněva do nakladatelství Akademija, zařazení Bucharina a Radeka mezi účastníky sjezdu spisovatelů s možností přednést referát apod.

⁷⁰ DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I: *Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč*, s. 188 n., dopis Maxima Gorkého Josifu V. Stalinovi z 12.11.1931 (citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 279).

⁷¹ *Tamtéž*.

⁷² Dopis Maxima Gorkého Josifu V. Stalinovi ze 7.11.1934 byl publikován v časopise *Litěraturnoje novoje obozrenije*, č. 40 (1999), s. 266 (citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 280).

Zpátky v Sovětském svazu

Když přijel spisovatel na jaře 1932 do vlasti, o měsíc dříve než obvykle, čekalo na něj skutečně mimořádné překvapení: poprvé se účastnil oficiálních prvomájových oslav. Stál na Leninově mauzoleu po Stalinově boku. Manifestanti nesli stovky Stalinových portrétů – člověk s knírem v prosté vojenské blůze zaplnil Rudé náměstí... Otázka definitivního návratu Gorkého do Sovětského svazu byla zdá se vyřešena. Poslední sorrentská zima 1932/1933 se nesla v duchu loučení.⁷³ Mohli bychom tedy říci, že vše nasvědčuje tomu, že spisovatelovo rozhodnutí opustit Itálii bylo plánované a skutečně dobrovolné. Existují však náznaky pamětníků z Gorkého nejbližšího okolí, které dokládají pravý opak. Výmluvné svědectví lze nalézt také například v Rollandově korespondenci: Gorkij ho dva dny před odjezdem informoval o své cestě do Moskvy, nezmínil se ale o tom, že tentokrát nejde o tradiční letní pobyt a že mění adresu. Udivenému Rollandovi pak přišel v prosinci jeho dopis zpět, jelikož „adresát nebyl zastížen“. Ať už byly okolnosti jakékoli, na podzim 1933 se spisovatel do Itálie již nevrátil. Sorrentskou vilu vyměnil za dvě jiné, které pro něj Stalin připravil – jednu speciálně zrekonstruovanou bývalou šlechtickou rezidenci na Krymu, druhou v Moskvě.

Z pohledu moci šlo s Gorkým všechno hladce. Byť jeho návrat časově korespondoval s hladomorem na Ukrajině, provázeným tragickými případy kanibalismu, spisovatel „neviděl a neslyšel“. Věděl, že se od něj očekává lojalita a také to, aby se distancoval od svých dřívějších názorů. Jako člověk, který zbloudil, oponoval Leninovi, sovětské moci, který pochyboval o socialistické revoluci, se musel nejdříve veřejně očistit. Ve svých vystoupeních opěvoval Leninova génia, psal, že se mýlil, a ujišťoval moc i lid ve své oddanosti dílu Leninovu a Stalinovu. Avšak čím více se „kál“, tím méně mu zůstávalo možností k odporu proti tomu, s čím tak úplně nesouhlasil.

Bylo vůbec nutné, aby se Gorkij takto opožděně „kál“? Nepochybně ano, protože v paměti lidí ještě nevybledly vzpomínky, zůstaly v ní uchovány mnohé podrobnosti z „hříšného“ období spisovatelovy biografie. Někteří uvědomělí pracující se dokonce obraceli na redakci novin *Izvestija* s dotazy, jak je možné, že v roce 1922 psaly o Gorkého kontrarevolučních, protisovětských postojích – a nyní, po deseti letech, proti tomuto kontrarevolucionáři nikdo nepozvedne hlas: „Nebo snad Gorkij učinil pokání? Ale jeho pokání nikde nebylo publikováno. Doufám, že redakce listu *Izvestija* tuto otázku na svých stránkách vysvětlí – jinak budou čtenáři v rozpacích. V roce 1922 se v *Izvestiji* píše jeden názor na Gorkého – a v roce 1932 názor opačný – a ničím se tento rozpor nevysvětluje.“⁷⁴

Když se Gorkij definitivně vrátil do vlasti, byl s politickou situací ve své zemi spokojen. Po návratu takzvané pravé opozice (Bucharina, Rykova, Tomského) do stranického života v roce 1929 byl rád, že formování nové společnosti ovlivňují lidé jemu blízcí. Viděl v tom důkaz rostoucí autority komunistického předvoje, správnosti generální linie strany. Nepředvídal tragické důsledky Stalinovy samovlády, na jejímž upevňování se aktivně podílel – mimo jiné třeba tím, že jako nejvyšší literární autorita v zemi vyslal v roce 1933 delegaci sto dvaceti spisovatelů na Stalinův Bělomořský kanal, aby „umělecky pravdivě zobrazili

⁷³ Kromě jiného znamenal Gorkého definitivní odjezd z Itálie také nevyhnutelný konec jeho nelegitimního svazku s Murou, která jej nemohla do Ruska následovat. Jejich svazek ve skutečnosti ovšem již dávno žádným svazkem nebyl a byl na obtíž oběma. Muru čekal v Londýně Wells, s nímž byla předchozí léta vždy, když Gorkij pobýval v Rusku.

⁷⁴ Dopis občana Zeleněckého redakci listu *Izvestija* ze 30.9.1932, uložený v Archivu Maxima Gorkého, je přetištěn v publikaci Vladimira S. Barachova *Drama Maksima Gorkogo*, s. 283.

skutečnost“. V rekordně krátkém čase pak vznikla kniha, v níž byla nucená práce představena jako vzor socialistické převýchovy.⁷⁵

První mezi sovětskými spisovateli

Na počátku třicátých let, kdy zdaleka nebylo jisté, zda se podaří přimět Gorkého k návratu do vlasti, Stalin nabádal ty, kteří se na realizaci tohoto úkolu podíleli: „Buďte opatrní – Gorkij je nejcennější kapitál strany, který je třeba ze všech sil chránit.“⁷⁶ Nyní, kdy tento kapitál vlastnil, začal taktiku postupně měnit. Ochrana byla vystřídána tvrdostí. Už první rok spisovatelova pobytu ukázal, že jeho představy o řízení kulturního a literárního života v zemi jsou v rozporu s představami jeho dříve tak velkorysého a příjemného hostitele, nyní pána. Gorkij byl mimo jiné Stalinem povolán do vlasti proto, aby vytvořil členskou základnu Svazu sovětských spisovatelů a jeho prvním sjezdem slavnostně zahájil novou kulturní etapu v Sovětském svazu – etapu umění socialistického realismu. V této souvislosti bych chtěla podotknout, že tvůrcem koncepce umění socialistického realismu nebyl Gorkij, ale již zmíněný Ivan Gronskij, jehož pak Stalin z funkce nejvyšší literární autority země odvolal,⁷⁷ aby tento post mohl zaujmout Maxim Gorkij. (Ivanu Gronskému také patří památný výrok, že socialistický realismus je, volně parafrázováno, „Shakespeare, Beethoven a Rembrandt ve službách proletariátu.“)⁷⁸

Když se ukázalo, že se má ze svazu spisovatelů stát nástroj politického řízení literatury, že kritériem nadřazeným nad uměleckou hodnotu díla je jeho „stranickost“, prožil Gorkij po návratu do vlasti první velké rozčarování. Další ranou, kterou mu při vrcholících přípravách prvního sjezdu Svazu sovětských spisovatelů na jaře 1934 osud zasadil, byla smrt syna. Max – tak se říkalo Maximu Gorkému juniorovi – zemřel podle oficiálního oznámení na zápal plic. Existuje však opodstatněná domněnka, že byl odstraněn Jagodou. Nejenže totiž nebylo žádným tajemstvím, že se Jagoda dvořil jeho ženě, ale byly též známy napjaté vztahy mezi Maxem a Gorkého tajemníkem Krjučkovem, Jagodovým agentem. Tato nepochopitelná smrt spisovatele paralyzovala. Nedával však najevo své zoufalství ani bolest a vůlí zmobilizoval síly: věděl, že musí pracovat.

První sjezd Svazu sovětských spisovatelů byl zahájen v Moskvě 17. srpna 1934 za účasti významných představitelů světové literatury a trval dva týdny. Mramorový interiér Sloupového sálu Domu sovětů, křišťálové lustry a plyšové lóže bizarně kontrastovaly s obrovskými portréty Lenina, Stalina a Gorkého, připevněnými na fasádě budovy. Jen jedna věc narušovala dojem této velkolepé oslavy „literatury pravdivě zobrazující socialistickou skutečnost“: její hlavní aktér. Vyhublý, propadlé tváře, ostrý nos, vystouplé lícní kosti, hlas, který bylo sotva slyšet – to byl po smrti syna Maxim Gorkij. Jeden ze zahraničních účastníků sjezdu napsal: „Slyšeli jsme nemocného, bledého spisovatele, snažícího se ze všech sil projevit loajalitu vůči státu.“⁷⁹

Byť na prvním sjezdu spisovatelů Gorkij odehrál roli, která se od něj čekala, myšlenky, že nechce stát v čele Svazu sovětských spisovatelů jako organizace sdružující grafomany bez talentu, se nevzdal. Když nevyhověl jeho žádosti o uvolnění z funkce Stalin, obrací se po

⁷⁵ Bělomořský kanál, 227 kilometrů dlouhý průplav, který spojil Bílé moře s Oněžským jezerem, kopal 123 tisíc „entuziastů“ nucených prací těmi nejprimitivnějšími nástroji. Práce trvaly 500 dní, pracovalo se na tři směny pod dozorem ozbrojených příslušníků NKVD.

⁷⁶ SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 246.

⁷⁷ I když byl v létě 1933 Gronskij zproštěn funkce předsedy organizačního výboru Svazu sovětských spisovatelů, zůstal činný při přípravách sjezdu i nadále jako tajemník organizačního výboru.

⁷⁸ Viz *Novyje Izvestija* z 19.5.2006 (<http://www.newizv.ru/news/2006-05-19/46515>).

⁷⁹ Výrok je citován podle publikace: KJETSAA, G.: *Maxim Gorkij*, s. 276.

skončení sjezdu Gorkij, pln negativních dojmů z vystoupení některých méně vzdělaných, ale náležitě uvědomělých spisovatelů,⁸⁰ dopisem na ústřední výbor komunistické strany. Apeluje na to, že nelze připustit, aby diletanti – jenom proto, že jsou straníky – zaujímali vysoké funkce ve vedení svazu: „Lidé nevzdělaní budou řídit lidi, kteří jsou mnohem vzdělanější nežli oni. (...) Tato okolnost mne ještě naléhavěji nutí k tomu, abych vás požádal o uvolnění z funkce předsedy správy svazu spisovatelů.“⁸¹ Také tento Gorkého apel zůstal bez odezvy. Stalin již neměl v úmyslu Gorkému ustupovat. Naopak: nasadil tvrdý, nekompromisní kurz směřující k posílení stranického vedení sovětské literatury. Realizace stalinské politiky v oblasti literatury se chopili představitelé nové generace stranické byrokracie (Pavel F. Judin, Lev Z. Mechlis, Alexandr S. Ščerbakov), z nichž později proslul především Andrej Alexandrovič Ždanov (pokud byste znala křestní jméno Ščerbakova, prosím doplňte je).
[Alexandr Sergejevič Ščerbakov \(1901-1945\), Ždanovův švagr, upil se k smrti](#)

Kruh se uzavírá

Poslední rok dva před smrtí Gorkij cítil, že mezi ním a jeho bývalým dobrodincem, nyní vězňem, se mnohé změnilo. S odůvodněním, že jde o spisovatelovu bezpečnost a zdraví, učinil Stalin z jeho moskevské vily „zlatou klec“. Od té chvíle nebyl pánem v domě Gorkij, ale muži v dobře padnoucích oblecích – čekistická ostraha. Nikoli on a jeho blízcí, ale tito muži rozhodovali o tom, kdo smí či nesmí spisovatele navštívit. Neméně důsledně dbali také na to, aby spisovatel neopustil dům. Jediným pojítkem se světem byly pro Gorkého noviny. Netušil, že *Pravda*, kterou mu jeho tajemník Krjučkov každé ráno předkládal, se tiskla v jediném exempláři speciálně pro něj. Bylo to tím jednodušší, že se dalo navázat na předchozí zkušenost. Před lety tiskli na Stalinův příkaz speciální *Pravdu* pro soudruha Lenina, „aby nebyl nemocný zneklidněn“...

Gorkij se stal rukojmím, jeho situace nebyla ničím jiným než domácím vězením. Proč neprotestoval? Báł se. Po smrti syna se báł represí svých blízkých. Maxův osud ukázal, že tyto obavy jsou opodstatněné. Izolace a hrůza věcí kolem, které si začal uvědomovat, mu braly síly. Kdysi bodrý a plný energie, byl teď slabý, unavený, nahrbený se opíral o hůl. Osobní vztahy se Stalinem byly den ode dne složitější. Proč nemá stále hotovou vůdčovu biografii, kterou slíbil napsat? Proč, mohl-li psát o Leninovi, nyní váhá a vymlouvá se, že píše jakýsi *Život Klíma Samgina*, nekonečný román o vymyšleném maloměšťáckém ruském intelektuálovi!⁸² Důvod byl prostý: Gorkého nadšení Stalinem začínalo ochabovat. Kdysi obdivoval jeho vůli, ale teď si stále častěji kladl otázku, zda směr, kterým diktátor svou vůli upírá, je správný. Mnoho věcí se od dob, kdy Gorkij obdivoval „muže z oceli“, Stalina, změnilo, mnoho lidí zmizelo.

Když začal diktátor v polovině třicátých let likvidovat své nejbližší spolupracovníky, komunikace s ním byla stále obtížnější. Ve spisovatelově mysli se vrstvily dojmy z politiky prováděné Stalinem. Mnohé si stále vysvětloval jako chyby, přehmaty, jimž se nelze během grandiózní společensko-politické přestavby celé země vyhnout. Se svými připomínkami, s rozporuplnými pocity, které v něm vyvolávalo dění v zemi, se stejně jako dřív obracel na Stalina. Gorkého znepokojovala především ta opatření, jež získávala charakter organizovaných kampaní proti talentovaným spisovatelům, nonkonformním hudebním skladatelům (především proti mladému Dmitriji Šostakovičovi), režisérům avantgardních

⁸⁰ Mezi spisovateli, které Gorkij kritizoval za jejich nevzdělanost, byl i Alexandr Fadějev, pozdější předseda Svazu sovětských spisovatelů (1946–1954).

⁸¹ Dopis Maxima Gorkého adresovaný ÚV VKS(b) z 30.8.1934 je citován podle publikace Vladimira S. Barachova *Drama Maksima Gorkogo*, s. 280.

⁸² *Život Klíma Samgina* je panoramatickým obrazem čtyřicetiletého vývoje ruské společnosti na přelomu věků (1877–1917), podaný se vši jeho historickou složitostí a myšlenkovou rozporuplností. Zůstal nedokončený.

divadel, vedla k jejich veřejnému zatracování. A bylo proč se znepokojovat: začalo systematické potlačování tvůrčího ducha ruské kultury. Avšak Gorkij, „první“ sovětský spisovatel, „první“ umělec země, vyzvednutý hlavou státu na piedestal kulturní moci, žádnou reálnou moc, jíž by toto barbarství zastavil, neměl. Pryč byly doby, kdy Stalin pravidelně přicházel na přátelské posezení do spisovatelova domu. Pryč byly doby, kdy si první ruský spisovatel a první muž státu vyměňovali pravidelně dopisy. Diktátor na dopisy neodpovídal, nezvedal telefony. Spisovatele, který kritizoval kulturní politiku strany, nepotřeboval.

Signál z nebe

Jakýmsi varováním, symbolickým předznamenáním Gorkého osudu, se stala tragická havárie agitačního velkoletadla „Maxim Gorkij“, jejíž skutečnou příčinu už zřejmě nikdo nezjistí. Osmnáctého května 1935 se nad Moskvou k nebi vzneslo největší letadlo světa.⁸³ Leteckou exhibici měl umocnit doprovodný stíhací letoun, který však nezvládl akrobatický prvek, narazil do křídla „Maxima Gorkého“ – a před zraky diváků se oba stroje zřítily na zem. Posádka i pasažéři obou letadel zahynuli. Všechny noviny pak psaly o tragickém konci „Maxima Gorkého“. Na těchto zprávách by nebylo nic divného, nebýt toho, že zakrátko uvozovky z nadpisů zmizely. U stárnoucího nemocného spisovatele, na něhož od smrti syna se stále větší naléhavostí dopadaly obavy, že nešťastné náhody se ve Stalinově Rusku nedějí náhodou, musela četba těchto zpráv vyvolávat velmi stísněný pocit.

V té době již Gorkij nepochyboval, že Stalin přešel od pronásledování svých protivníků k jejich fyzické likvidaci. Dříve se nebál smrti, jenom šílenství a slepoty. Nyní ho však myšlenka na blížící se smrt děsí. Stále hůř se mu dýchá, často kašle. Pobyt na Krymu už nepomáhá. Noci tráví v křesle, trvale potřebuje kyslík. Celý život Gorkij pracoval pro revoluci. Nyní vidí, že výsledek vůbec nezapadá do jeho představ: jeho rodná země je policejním státem založeným na násilí.

V dubnu 1936 vystoupí Gorkij v *Pravdě* se statí „O formalismu“. Jaké myšlenky v ní předloží čtenářům? „Historicko-kulturní nevzdělanost našich spisovatelů ve spojení s malým vzděláním technickým stává se pro ně za našich podmínek hrozbou. (...) Příliš ochotně a žvanivě hovoří naši spisovatelé o nových plánech a často tisknou tak ostudné nesmysly, že mohou úplně zkompromitovat naši literaturu v očích západních spisovatelů, lidí historicky vzdělaných a technicky vyspělých.“⁸⁴ Gorkij, jenž se dosud striktně držel pravidla být za každou cenu loajální, nevidět neslyšet, ať se děje co se děje, tímto počinem otevřeně vypověděl poslušnost. Stalin přešel Gorkého výpad v novinách mlčením. Poslal mu na Krym dopis, který obsahoval jen prázdné fráze o tom, že je velmi zaneprázdněn prací a přeje Gorkému hodně zdraví a spokojenosti.

Spisovatel čekal cokoli, jen ne takové ponížení. Příměří bylo zrušeno, vypukl boj, který spisovatel nemohl vyhrát. Přesto reagoval. Tón odpovědi byl adekvátní Stalinovu listu. Gorkij začal obšírnou zprávou o svém zdraví a vyjádřením pochopení pro Stalinovu zaneprázdněnost. Jelikož jako vůdce „nemá samozřejmě čas na to, aby četl“, informuje ho tedy o stavu literatury: „Situace v literatuře ve mně vyvolává stud a obavy. Hovořím o tom tak často, že už Vás přestanu ohlušovat svým *skřípěním zubů*. Přijedu do Moskvy v druhé polovině května a předložím Vám návrhy na reorganizaci armády našich spisovatelů, převážně lenochů, zbabělců a lhářů. Stranické vedení svazu (spisovatelů – pozn. autorky) je

⁸³ Rozpětí křídel bylo 63 metrů. Na palubě se kromě kina a dalších zábav nacházela i tiskárna se vším, co bylo potřebné k výrobě letáků.

⁸⁴ GORKIJ, Maxim: O formalismu. In: TÝŽ: *O literatuře*. Praha, Československý spisovatel 1951, s. 545 n.

špatné, nevzdělané, bez autority.“⁸⁵ I hlupák by pochopil tuto narážku. Stalina nezajímala umělecká kvalita. V literatuře viděl jen nástroj politického boje. Rozpor mezi Stalinem a Gorkým začínal být nesmířitelný. Gorkij, jenž svůj dopis doprovodil obšírným seznamem projektů vedoucích ke vzkríšení uměleckých hodnot literatury, nezahrnul do svých úvah jednu podstatnou skutečnost: Stalin nepotřeboval umělecky hodnotnou literaturu, natož někoho, kdo mu bude oponentem. Gorkému, jenž nedávno oslavil své osmašedesáté narozeniny, tato skutečnost stále nedocházela. Když si Stalin s Gorkým vyměnili zmíněné dopisy, jeden ani druhý nemohli tušit, že spisovatelé zbývají sotva dva měsíce života.

Osudná cesta vlakem

Sedmadvacátého května spisovatel narychlo přijíždí do Moskvy: dostal zprávu, že obě vnučky onemocněly chřipkou, stejná příčina přece způsobila Maxovu smrt! Ve vlaku bylo horko, v Moskvě chladno... Změna klimatu měla osudové následky. Rovnou z vlaku spisovatel spěchá na synův hrob, potom pln obav za nemocnými vnučkami. Když se ujistil, že jsou v pořádku, odjíždí na daču do Gorek. Už večer se necítí dobře. Prvního června lékaři diagnostikují těžkou chřipku s rychle se rozvíjejícím zápallem plic. Pro člověka s tuberkulózou plic byla takováto infekce životu nebezpečná. Péči o nemocného přebírají nejlepší specialisté v zemi, lékaři Maxim Končalovskij, Dmitrij Pletněv, Lev Levin a Georgij Langa. Tou dobou již noviny publikují chmurné komentáře. Z Londýna přiletěla někdejší spisovatelova družka Mura, jako kompenzaci za své cesty přivezla Stalinovi spisovatelův archiv. Vlastnit Gorkého archiv, který po spisovatelově odjezdu do vlasti odvezla Mura ze Sorrenta do Londýna, mělo pro Stalina klíčový význam. Obával se, že je plný materiálů nelichotivých vůči sovětské zemi a jejímu vůdci. O zveřejnění těchto materiálů na Západě pochopitelně nestál. Nyní, když měl archiv v rukou, měl svou zahraniční image zase pod kontrolou. K diktátorově klidu zbývalo jen jediné: aby vše dopadlo tak, jak potřeboval, aby jej příroda sama osvobodila od tohoto nevyzpytatelného člověka...

Situace v domě umírajícího spisovatele byla zvláštní. Sjeli se do něj lidé, kteří hráli v různých etapách Gorkého biografie různé role. Byla zde spisovatelova první a jediná legitimní žena Jekatěrina Peškovová (i když spisovatel a jeho žena měli v životě další partnery, nikdy se nerozvedli), která stála celý život v politické opozici proti svému muži, Gorkého poslední družka Mura, snacha, vnučky, zdravotní sestra Čertkovová... Společně s profesionálním zdravotním personálem tvořili jakýsi bizarní kolektiv, který o spisovatele po sedmáct dní, kdy sváděl boj se smrtí, dnem i nocí pečoval. A jak tyto napjaté dny prožíval ten, kterého se události dotýkaly neméně osobně, „přítel“ Stalin? Třikrát se přijel diktátor na nemocného v doprovodu členů politbyra (Molotova a Vorošilova) před smrtí podívat. Tyto návštěvy měly demonstrovat, že státníkovy obavy o spisovatelův život jsou opravdové a jejich vzájemné přátelství hluboké. Při každé ze Stalinových návštěv došlo k něčemu, co Gorkého blízcí přirovnávali k „zázraku“: spisovatel, jehož duše byla od tohoto světa již hodně vzdálená, ožil. Jednou vypil se Stalinem a jeho suitou láhev vína, podruhé hovořil o svých dalších tvůrčích plánech a žertoval, že již brzy bude zase fit. Těžko soudit, jaké pocity generalissimus zažíval, když při každé jeho návštěvě pacient doslova vstával z mrtvých. To, že se po každé návštěvě z politbyra pacientovi udělalo lépe, vysvětlila později ve svých pamětech prozaicky zdravotní sestra Čertkovová. Poté co 8. června lékařské koncilium dospělo k názoru, že situace je bezvýchodná, vzpomněla si, jak jednou v Sorrentu spisovatele zachránila injekce velké, nedovolené dávky kafry. „Šla jsem za Levinem a řekla: ‘Dejte mi

⁸⁵ Dopis Maxima Gorkého Josifu V. Stalinovi z 1.5.1936 je citován podle publikace Vadima I. Baranova *Gorkij bez grima*, s. 335.

svolení, abych mu píchla kafr, dvacet kubíků, je to stejně jedno, stav je beznadějný.' (...) Levin se poradil s doktorem, řekl: 'Dělejte, co chcete.' Píchla jsem mu kafr. Otevřel oči a usmál se: 'Cože jste se tady tak sešli? Budete mě snad pohřbívat?' V tom okamžiku vstoupil Stalin aj. A[lexej] M[aximovič] s nimi mluvil jako zdravý...⁸⁶

Avšak rezervy organismu zmobilizovaného podpůrnými injekcemi a vůlí umírajícího se chýlily ke konci. Sedmnáctého června došlo k nečekaně silnému chrlení krve, které prudce zhoršilo spisovatelův stav. Osmnáctého června 1936 před polednem umírá. Přijel sochař Sergej Merkunov, aby sňal posmrtnou masku, přijeli lékaři, aby provedli pitvu. Plíce byly celé pokryté vápnem. Je s podivem, že vůbec ještě dýchal. Devatenáctého června proběhla na Rudém náměstí smuteční ceremonie. Účastnilo se jí osm set tisíc lidí. Stalin, Molotov, Kaganovič a Ordžonikidze nesli nosítka s prachem zesnulého. Vpodvečer byla urna pohřbena u kremelské zdi.

Fakta a verze o Gorkého smrti

Gorkého smrt, jež přišla Stalinovi velmi vhod, zůstává dodnes opředená mnoha legendami. Obsáhlý sborník *Kolem smrti Gorkého*, vydaný Ruskou akademií věd,⁸⁷ poprvé sumarizující veškeré archivní materiály, nám dovoluje vrátit se ke sporu o jejích příčinách. Rozbor všech verzí konce spisovatelova života by vydal na samostatnou obsáhlou studii. To, co máme dnes k dispozici, jsou svědectví získaná během třetího moskevského procesu, mlhavé fámy vzniklé v dobách teroru, lékařské záznamy o průběhu choroby a pitevní zpráva.

Analýza faktů vyvrací nejrůznější legendy a fámy o tom, že Maxim Gorkij byl na Stalinův příkaz otráven čekisty za aktivní pomoci Mury, agentky tajné policie a spisovatelovy někdejší družky. Ani polský spisovatel Gustaw Herling-Grudziński, zaujímající nekritický postoj k různým hypotézám, v nichž se stírá hranice mezi fakty, výmysly a domněnkami, nemá ve své stati „Sedm smrtí Maxima Gorkého“ pravdu.⁸⁸ Současné historii se jako nejpravděpodobnější jeví verze, že Gorkij zemřel přirozenou smrtí. Když začalo docházet mezi Stalinem a Gorkým k názorovým neshodám, spisovatel již nebyl tím, kým býval na vrcholu svých sil. Byl to vyčerpaný člověk, zlomený smrtí syna. Proč by Stalin zabíjel spisovatele, jenž byl beztak stár a na pokraji smrti? Neměl důvod zasahovat do chodu událostí vyvíjejících se tak, jak si sám přál. Více než čtyřicet let spisovatel trpěl tuberkulózou, zděděnou po matce, k tomu přičtíme následky průstřelu plic, který si v mládí způsobil, když se neúspěšně pokusil o sebevraždu. Obojí jej činilo náchylným k zápalům plic. Svůj stav konzultoval se zahraničními specialisty. Jeho situace byla z lékařského hlediska považována za beznadějnou a byla mu doporučena pouze kyslíková terapie.

Koncem května 1936 přijel Gorkij do Moskvy nemocný a vyčerpaný. I bezvýznamné letní nastydnutí se mohlo v jeho stavu proměnit v životu nebezpečnou chorobu. Když nastaly závažné komplikace, lékaři již byli bezmocní. Výsledky pitvy ukázaly, že spisovatelovy plíce byly v žalostném stavu: s vrostlou pohrudnicí, zvápenatělé. Koncem osmdesátých let nejlepší plicní specialisté znovu studovali průběh choroby. Nikdo z nich nezpochybnil diagnózu ani léčbu. Lékaři Levin a Pletněv, vysoce erudovaní odborníci, v rozpoutaném soudním procesu obvinění ze smrti Maxima Gorkého, léčili spisovatele správně. Aby byl výčet obviněných v dané souvislosti úplný, je třeba dodat, že smrt Gorkého tvořila jednu z položek na seznamu

⁸⁶ BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 339.

⁸⁷ *Vokrug smerti Gorkogo: Dokumenty. Fakty. Versii.* (Maksim Gorkij: Matěrialy i issledovanija, sv. 6.) Moskva, IMLI RAN – Nasledije 2001.

⁸⁸ HERLING-GRUDZIŃSKI, Gustaw: Sedm smrtí Maxima Gorkého. In: TÝŽ: *Hodina stínů*. Praha, Torst 1999, s. 221–244.

obvinění směřujících v roce 1937 k likvidaci šéfa NKVD Jagody. Věděl toho příliš mnoho, proto se Stalin potřeboval svého někdejšího muže číslo jedna zbavit, i když Jagoda – jak dlouhá léta kolovalo v legendě – spisovatele neotrávil.⁸⁹ Ze smrti Gorkého byl obviněn i sekretář Krjučkov. Oba čekisté – Krjučkov a jeho nadřízený Jagoda – byli zastřeleni na jaře 1938.

Místo závěru

Přestože bylo v posledních dvou desetiletích odtajněno množství archivních materiálů, nelze je zdaleka považovat za úplné. Je třeba přistoupit na to, že některé události Gorkého života zůstanou pravděpodobně navždy tématem diskusí. Pochyb a nejasností provokujících k úvahám bude v této kauze vždycky dost. Jedno však ze skutečností, jež dnes známe, vyplývá zcela neochvějně: stěží najdeme v ruské literatuře dalšího spisovatele, jehož pozice by byly tak proměnlivé jako pozice Maxima Gorkého. Gorkij nebyl svým naturelem hrdina. Nestálo ho mnoho úsilí přesvědčit sám sebe, že na tom, jak koná, není nic zavrženíhodného, že to, čemu slouží, je skutečně „nové a pokrokové“. Kompromis umělce s mocí vždycky byl a bude věcí mravní integrity a svědomí. Viděno takto nezbyvá než konstatovat, že mravně konzistentní osobností Maxim Gorkij nebyl. Spisovatelů, kteří rozpustili svůj talent ve stranické rétorice novinových statí, bylo v sovětské literatuře mnoho, žádný z nich však nepřispěl k rozbujení stalinismu jen proto, že neviděl, co nechtěl, takovou měrou jako Maxim Gorkij. V hodnocení jeho osobnosti a role, již mu bylo souzeno hrát ve společenském a politickém dění rodícího se „prvního proletářského státu na světě“, zůstanou zřejmě navždy dvě krajní polohy: Maxim Gorkij, který přímluvami na nejvyšších místech pomohl ulehčit konkrétní lidské osudy, zachránit životy – a Maxim Gorkij, který dal mezinárodně uznávanou autoritu svého hlasu k dispozici jednomu z největších zločinců minulého století. I když byly v období perestrojky tisícům továren, škol, ulic a náměstí v Rusku, jež byly pojmenovány po někdejším „prvním sovětském spisovateli“, vráceny jejich původní názvy, i když se četní teoretikové a historici literatury snažili přehodnotit mnohé z toho, co se ve zpolitizovaných dějinách ruské literatury sovětského období odehrálo, Maxim Gorkij nezmizí. Zůstává centrální postavou dramatu ruské literatury první třetiny 20. století.

Výběr z literatury o Maximu Gorkém

BARACHOV, Vladimír S.: *Drama Maksima Gorkogo: Istoki, kollizii, metamorfozy*. Moskva, IMLI RAN 2004

BARANOV, Vadim I.: *Gorkij bez grima: Tajna smerti*. Moskva, AGRAF 1996

BARANOV, Vadim I.: *Maksim Gorkij: Podlinnyj ili mnimyj*. Moskva, Prosveščeniye 2000

BASINSKIJ, Pavel V.: *Gorkij*. Moskva, Molodaja gvardija 2005

⁸⁹ Jagoda byl v procesu proti „trockistickému křídlu“ obviněn z mnoha zločinů, které nespáchal, jak to bylo u obětí moskevských procesů obvyklé. Během soudního procesu na tato obvinění, k nimž se během předchozích výslechů přiznal, odmítal jakkoli slovně reagovat.

- GORKIJ, Maxim: *Něsvojevremennyje mysli*. Sankt-Petěrburg, Azbuka-klassika 2005
- GORKIJ, Maxim: *O literatuře*. Praha, Československý spisovatel 1951
- HERLING-GRUDZIŃSKI, Gustaw: Sedm smrtí Maxima Gorkého. In: TÝŽ: *Hodina stínů*. Praha, Torst 1999, s. 221–244
- HONZÍK, Jiří: Klasik a současník: K 25. výročí úmrtí Maxima Gorkého. In: *Literární noviny*, roč. 10, č. 24 (1961), s. 1 n.
- HONZÍK, Jiří: Spisovatel na rozhraní epoch. (Rukopisná stať z roku 1969, 26 stran. Psáno pro sborník deseti studií, který měl vyjít v nakladatelství Leasing Verlag v Dortmundu v SRN.)
- HONZÍK, Jiří: Život a dílo Maxima Gorkého. (Rukopisná osnova přednášky realizované v semestru 2005/2006 na Pedagogické fakultě Západočeské univerzity v Plzni, 12 stran.)
- KADLEC, Josef: Poznámky o Gorkém. In: GORKIJ, Maxim: *Zapomenuté povídky*. Praha, SNKLU 1964, s. 381–436
- KASACK, Wolfgang: *Slovník ruské literatury 20. století*. Praha, Votobia 2000
- KJETSAA, Geir: *Maksim Gorkij: Sud'ba pisatelja*. Moskva, Nasledije 1997
- Lenin – Gorkij: Dopisy. Vzpomínky. Dokumenty*. Praha, SNPL 1962.
- POSPÍŠIL, Ivo a kol.: *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*. Praha, Libri 2001
- PRIMOČKINA, Natálka N.: *Pisatel i vlast'*. Moskva, ROSSPEN 1998
- SOLŽENICYN, Alexandr I.: *Souostroví Gulag*, sv. II/3–4. Praha, OK Centrum 1990
- SKATOV, Nikolaj N. a kol.: *Russkije pisatelji: Bibliografičeskij slovar v dvuch časťjach*, sv. 1. Moskva, Prosveščeniye 1998
- SPIRIDONOVA, Ljudmila: *M. Gorkij: Dialog s istorijej*. Moskva, Nasledije 1994
-
- SPIRIDONOVA, Ljudmila: *M. Gorkij: Novyj vzgljad*. Moskva 2004
- VAKSBERG, Arkadij I.: *Gibel burevestnika: Maksim Gorkij. Poslednije dvadcat' let*. Moskva, Terra-Sport 1999
- Vokrug smerti Gorkogo: Dokumenty, fakty, versii*. Moskva, IMLI RAN – Nasledije 2001
- ZAHRÁDKA, Miroslav: *Toulky s ruskými spisovateli*. Ústí nad Orlicí, Oftis 2007.
- ZAHRÁDKA, Miroslav: *Ruská literatura XX. Století: Literární proudy a osobnosti*. Olomouc, Periplum 2003
-